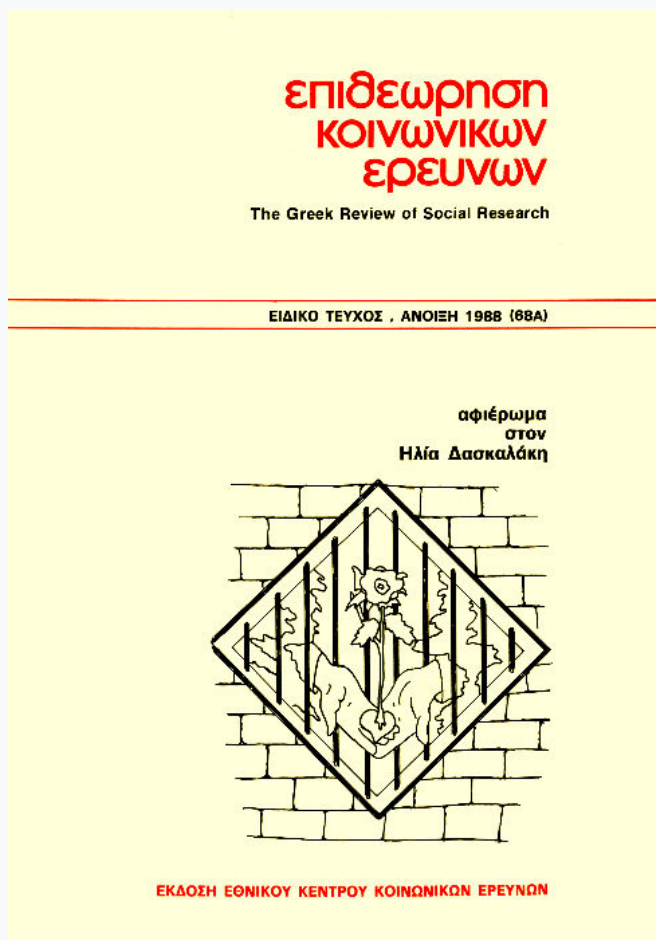

The Greek Review of Social Research

Vol 68 (1988)

Ειδικό τεύχος: 68, Α': Αφιέρωμα στον Ηλία Δασκαλάκη

Νέα φαινόμενα και μορφές περιθωριοποίησης της νεολαίας στις σύγχρονες αναπτυγμένες κοινωνίες: ορισμένα σημεία προσέγγισης του προβλήματος

Αντώνης Αστρονιάκης

doi: [10.12681/grsr.844](https://doi.org/10.12681/grsr.844)

Copyright © 1988, Αντώνης Αστρονιάκης

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Αστρονιάκης Α. (1988). Νέα φαινόμενα και μορφές περιθωριοποίησης της νεολαίας στις σύγχρονες αναπτυγμένες κοινωνίες: ορισμένα σημεία προσέγγισης του προβλήματος. *The Greek Review of Social Research*, 68, 56–96.
<https://doi.org/10.12681/grsr.844>

Αντώνης Αστρινάκης*

ΝΕΑ ΦΑΙΝΟΜΕΝΑ ΚΑΙ ΜΟΡΦΕΣ
ΠΕΡΙΘΩΡΙΟΠΟΙΗΣΗΣ ΤΗΣ ΝΕΟΛΑΙΑΣ
ΣΤΙΣ ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΑΝΑΠΤΥΓΜΕΝΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ

Ορισμένα σημεία προσέγγισης του προβλήματος**

I. ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΟΣ

**I. Ο προσδιορισμός των νέων μορφών περιθωριοποίησης
ως συλλογικών περιθωριακών συμπεριφορών**

Η ύπαρξη υποπολιτισμικών ομάδων στο χώρο της νεολαίας δεν αποτελεί εντελώς καινούριο κοινωνικό φαινόμενο. Όπως και οι άλλες ομάδες παρεκκλίνουσας φύσης, οι νεανικές υποκοινοπολιτισμικές λειτουργούσαν (τουλάχιστον) από το διάστημα του μεσοπολέμου. Στην Ευρώπη, από τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και ύστερα, τις βλέπουμε σε μια πιο συγκροτημένη και εκτεταμένη μορφή, τις παρακολουθούμε να διαμορφώνουν κανονική ακολουθία (και ιστορική συνέχεια), κυρίως στο έδαφος του Ηνωμένου Βασιλείου. Κατά τη γνώμη μας, η κατ' εξοχήν μοντέρνα ποιότητα στην ανέλιξη των νεανικών υποπολιτισμικών φαινομένων εμφανίζεται γύρω στα μέσα της δεκαετίας του '60, όσον αφορά τον ευρωπαϊκό χώρο. Η ποιότητα αυτή συνίσταται στην επεξεργασία εναλλακτικών αξιών, στον πολλαπλασιασμό των ομάδων, στη διεύρυνση-εξάπλωση της μαζικής τους βάσης (προς όλα σχεδόν τα κοινωνι-

---

* Κοινωνιολόγος.

** Στο άρθρο αυτό παρουσιάζουμε ορισμένες διαπιστώσεις από τις μέχρι τώρα μελέτες μας για «Τα νέα φαινόμενα και μορφές περιθωριοποίησης της νεολαίας στις αναπτυγμένες κοινωνίες». Τα σημεία αυτά αποτελούν ένα μέρος της θεωρητικής βάσης μιας έρευνας για «Τα νέα φαινόμενα και μορφές περιθωριοποίησης στην ελληνική νεολαία», που είχε αναληφθεί στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος της Υπηρεσίας Ερευνών του Κέντρου Ψυχικής Υγιεινής.

κά στρώματα) και στη διεθνοποίησή τους. Έτσι, στη θέση μεμονωμένων και περιχαρακωμένων υπόγειων ομάδων, βλέπουμε την ανάπτυξη των νεανικών υποπολιτισμικών σχηματισμών να παίρνει μορφές κινήματος και να διαμορφώνει ένα καινούριο και σύνθετο κοινωνικοπολιτισμικό πεδίο.

Το μοντέρνο αυτό κοινωνικοπολιτισμικό πεδίο μπορούμε να το ορίσουμε ως χώρο τομής (και σύγκλισης) των φαινομένων της παρέκκλισης, της νεανικής (και κυρίως εργατικής) κουλτούρας και των νέων, μη θεσμοποιημένων (ή εναλλακτικών) κινήματων (οικολόγοι, ειρηνιστές, φεμινίστριες, ομοφυλόφιλοι κτλ.), που συνδυάζει ανομικά χαρακτηριστικά με δυναμικές καινοτομίας και κοινωνικής αλλαγής.

Πιο συγκεκριμένα, βασιζόμενοι και σε ορισμένες επεξεργασίες του Alain Touraine (1984 και 1984a) γύρω από τα νέα κοινωνικά κινήματα και τις μορφές κοινωνικής δράσης, προσδιορίζουμε τις νεανικές υποπολιτισμικές ομάδες ως *συλλογικές περιθωριακές συμπεριφορές* (conduites collectives marginales) που μετασχηματίζονται, συχνά και κατ' επανάληψη, σε *κοινωνικοπολιτισμικές ενέργειες σύγκρουσης* (actions conflictuelles socio-culturelles, A. Astrinakis, 1985).

Τις χαρακτηρίζουμε συλλογικές περιθωριακές συμπεριφορές, πρώτον, διότι συνιστούν μια προσπάθεια άμυνας —αλλά επίσης και αναδιάρθρωσης— των ανομικών στοιχείων του κοινωνικού συστήματος. Δεύτερον, επειδή η λειτουργία και σημασιολόγηση των αναπαραστάσεων και «προγραμμάτων» τους μέσα στο κοινωνικό σύστημα είναι απομακρυσμένη και συχνά σε διάσταση από τη συνείδηση των ίδιων των ενεργούντων υποκειμένων (acteurs) —από την υποκειμενική εννόηση και βίωση των ενεργειών τους. Πρόκειται για μια διάσταση μεταξύ «αντικειμενικής» και «υποκειμενικής» κοινωνικής πραγματικότητας. Τρίτον, εφόσον αδυνατούν να μετασχηματίσουν την κοινωνική τους ταυτότητα σε επιθετική, προκειμένου να μετατραπούν σε κοινωνικό κίνημα: η ταυτότητα των συλλογικών περιθωριακών συμπεριφορών διαμορφώνεται είτε αμυντικά, είτε, σε ορισμένες περιπτώσεις, αντιεπιθετικά, ποτέ όμως επιθετικά. Έχει έτσι χαρακτήρα διφορούμενο (A. Touraine 1984, A. Astrinakis 1985).

Στο τελευταίο αυτό σημείο πρέπει να σταθούμε, υπογραμμίζοντας τη διφορούμενη υφή της ταυτότητάς τους καθώς και τη μετατροπή της, σε ορισμένες περιπτώσεις, σε αντιεπιθετική. Αυτός είναι ο λόγος που κάνει ορισμένες περιθωριακές ομάδες αυτού του είδους να προχωρούν σε ενέργειες ενεργών κοινωνικοπολιτισμικών συγκρούσεων και να επιδιώκουν —συνήθως με τρόπο διακεκομμένο και ασυνεχή— να μετασχηματίσουν τις σχέσεις της κοινωνικοπολιτισμικής κυριαρχίας που ασκείται πάνω στις θεμελιώδεις πολιτισμικές πηγές και μέσα (ressources) της κοινωνίας.

Οι συλλογικές περιθωριακές συμπεριφορές με τη διφορούμενη υφή τους,

την «αμφιθυμία» τους, τις παρεκτροπές τους και τον έντονα εξατομικευμένο χαρακτήρα τους, σκιαγραφούν ένα μη δυνατό (ανέφικτο) κοινωνικό κίνημα το οποίο, στερημένο από ιστορική προοπτική, συγγενεύει με τις συμπεριφορές της «τρέλας» και των άλλων παρεκκλίσεων. Σε αντιδιαστολή όμως μ' αυτές, είναι περισσότερο αρθρωμένο, πιο ολοκληρωμένο και κοινωνικοπολιτισμικά αποτελεσματικό και δυναμικό.

2. Οι σύγχρονες μορφές περιθωριοποίησης είναι αποτέλεσμα των κοινωνικοπολιτισμικών συγκρούσεων των μεταβιομηχανικών κοινωνιών

Η κοινωνιολογία, από τη δεκαετία του 1930 περίπου, άρχισε να προβληματίζεται για την ορθότητα των απόψεων και θεωριών οι οποίες παρουσίαζαν την παρέκκλιση και τις υποπολιτισμικές ομάδες με τις ερμηνείες της μη κανονικότητας (αντικανονικότητας), της αντικοινωνικότητας, της κοινωνικής παθολογίας ή ως μορφώματα κοινωνικής αποδιοργάνωσης (disorganization). Η «παλιά» Σχολή του Σικάγου άρχισε την κριτική των θεωριών αυτών με τους Wirth, Blumer και τους συνεργάτες τους. Η «νέα» Σχολή του Σικάγου εμβάθυνε στην κριτική αυτή και επεξεργάστηκε νέα ερμηνευτικά πλαίσια, με τους W. F. Whyte, E. Sutherland κ.ά. (W. F. Whyte 1986, R. Andorka, B. Buda, L. Cseh-Szombathy 1974). Ο R. Merton (1968 και 1968α), με τη θεωρία της ανομίας έδειξε ότι είναι οι ίδιες κοινωνικές νομοτέλειες και διαδικασίες που, από τη μια πλευρά, διαμορφώνουν τη συμμόρφωση και την προσαρμοστικότητα, και από την άλλη την ανομική (δομικά) κατάσταση και τις παρεκκλίνοσες συμπεριφορές των υποκειμένων σαν απάντησή τους. Αναφερόμαστε βεβαίως στις κλασικές, «τυπικές» μορφές παρέκκλισης, οι οποίες είναι σχετικά περιορισμένες από άποψη μεγέθους και μαζικότητας και στατικές από άποψη επίδρασης. Έτσι, όταν η σύγχρονη κοινωνιολογία βρέθηκε αντιμέτωπη, στα πλαίσια των εξελίξεων της νεοτερικτικότητας (modernité), με τόσο μεγεθυμένες και μαζικά εκτεταμένες περιθωριακές και παρεκκλίνουσες συμπεριφορές («φυλές των πόλεων», μάντρες, σέκτες και κομμούνες, περιθωριοποιημένες κοινότητες και «εναλλακτικά» δίκτυα νέων: freaks, rockers, punks, skinheads, hooligans, μηχανόβιους κτλ.), προχώρησε σε πιο συγκεκριμένη διερεύνηση των συναφειών τους με μακροκοινωνικά μεγέθη και διαδικασίες όπως είναι ο κοινωνικός τύπος και το κοινωνικό σύστημα, η κοινωνική δομή και οι κοινωνικές συγκρούσεις-αντιθέσεις.

Η κοινωνιολογική σκέψη και έρευνα λοιπόν, κυρίως από τις αρχές του 1970, συγκεκριμενοποιώντας αυτές τις επεξεργασίες, συσχετίζει άμεσα τις αιτίες διαμόρφωσης και διεύρυνσης των περιθωριακών συμπεριφορών με ορισμένα (νέα) βασικά χαρακτηριστικά της μεταβιομηχανικής κοινωνίας και των (νέων) κοινωνικοπολιτισμικών συγκρούσεων που αντιμετωπίζει. Μάλι-

στα. οι ίδιες οι θεωρητικές επεξεργασίες και έρευνες που οδήγησαν στη διαμόρφωση και διατύπωση των θεωριών της νεοτεριστικότητας (modernité) και της μεταβιομηχανικής κοινωνίας, είχαν ως ένα από τα θεμελιώδη σημεία εκκίνησης τους τα σύγχρονα προβλήματα παρέκκλισης και περιθωριοποίησης (P. Berger κ.ά. 1973, J. Habermas 1981, A. Touraine 1984, G. Balandier 1985).

2.1. Η έννοια της μεταβιομηχανικής κοινωνίας

Η χαρακτηριστική ιδιότητα της μεταβιομηχανικής κοινωνίας συνίσταται στη δυνατότητά της να κατασκευάζει και να τροποποιεί η ίδια τους σκοπούς και στόχους της παραγωγής, δηλαδή την κουλτούρα της. Η κοινωνιολογία, σε αυτή ακριβώς τη δυνατότητα βασίζει τη διαφοροποίηση που κάνει μεταξύ μεταβιομηχανικής και βιομηχανικής κοινωνίας: η τελευταία έχει ως χαρακτηριστική ιδιότητα τη δυνατότητα μετασχηματισμού μόνον των μέσων παραγωγής.

Το πέρας στη μεταβιομηχανική κοινωνία πραγματοποιείται όταν οι επενδύσεις παράγουν συμβολικά αγαθά τα οποία τροποποιούν τις αξίες, τις ανάγκες και τις αναπαραστάσεις. Αυτό επιτυγχάνεται στην αρχή μέσα από την καινοτομία, από την ικανότητα (capacité) επινόησης νέων προϊόντων, η οποία ξεκινά από τις επιστημονικές και τεχνολογικές επενδύσεις. Έπειτα, μέσα από τη διεύθυνση καθαυτή, δηλαδή την ικανότητα ενεργοποίησης των λειτουργιών σύνθετων συστημάτων οργάνωσης και απόφασης.

Το αποφασιστικό σημείο βρίσκεται στο ότι το οικονομικό σύστημα στο σύνολό του γίνεται αντικείμενο κοινωνικής παρέμβασης, θεωρούμενο ως ένα τμήμα της συνολικής κοινωνίας. Γι' αυτό ορισμένοι κοινωνιολόγοι ονομάζουν τη μεταβιομηχανική κοινωνία και *προγραμματισμένη κοινωνία* (société programmée: A. Touraine 1984 και 1984a): «Αυτός ο όρος προσδιορίζει ικανοποιητικά την ικανότητά της να δημιουργεί μοντέλα που διευθύνουν την παραγωγή, την οργάνωση, τη διανομή και την κατανάλωση, έτσι ώστε μια τέτοια κοινωνία να παρουσιάζεται σε όλα τα επίπεδα της λειτουργίας της όχι ως το προϊόν φυσικών νόμων ή πολιτισμικών προσδιορισμών, αλλά μιας δραστηριότητας η οποία ασκείται από την ίδια την κοινωνία, από τα συστήματα κοινωνικής δράσης» (A. Touraine, 1984: 224).

2.2. Οι νέες κοινωνικοπολιτισμικές συγκρούσεις

Η γένεση των συγκρούσεων συνδέεται (αποτελεί την άλλη όψη) με ορισμένα

(τουλάχιστον) από τα δυναμικά και *θεμελιώδη χαρακτηριστικά* (traits essentiels: R. Boudon, 1984) των μεταβιομηχανικών κοινωνιών. Οι συγκρούσεις αυτές παράγονται από τη γενικευμένη και εντατικοποιημένη οργάνωση, προγραμματισμό και διεύθυνση όλων των πεδίων της κοινωνικής ζωής—οικονομικών, πολιτισμικών, πολιτικών— και όλων των διαστάσεων της κοινωνικής ζωής— μακροκοινωνικών, μικροκοινωνικών (κοινωνιοψυχικών και ατομικών). Πάιρνοντας υπόψη τις αποδιαρθρώσεις και αποσυνθέσεις που προκαλέσαν (και προκαλούν) οι παραπάνω διαδικασίες στα παραδοσιακά φυσικά (οικολογικά) και κοινωνικά συστήματα και δομές, στις κοινωνικές ομάδες και σχέσεις, στην κουλτούρα και την προσωπικότητα (εγώ, ταυτότητα κτλ.), που τα «εκσυγχρόνισαν» και τα «εκσυγχρονίζουν» (αναδιαρθρώνοντας και μεταβάλλοντάς τα), θα θεωρήσουμε την αιτιολογία των νέων συγκρούσεων *αλληλένδετη* με την ιστορική πορεία του εκσυγχρονισμού (modernisation) και της σύγχρονης ιστορικοπολιτισμικής του κατάστασης, δηλαδή της νεοτεριστικότητας (modernité), όπως άλλωστε κάνει η φαινομενολογική κοινωνιολογία και, σ' ένα βαθμό, ο J. Habermas.

Σύμφωνα με τον G. Balandier (1985: 175), οι συγκρουσιακές επιδράσεις των θεμελιωδών τάσεων των σύγχρονων κοινωνιών εκδηλώνονται (και οργανώνονται) σε τρεις κύριες περιοχές. Η πρώτη αρθρώνεται από τις σχέσεις παράδοσης και (κοινωνικοπολιτισμικής) αλλαγής-καινοτομίας. Είναι η περιοχή η οποία «συγκλονίζεται και διαταράσσεται» από τις *συνεχείς τομές* που προκαλεί η νεοτεριστικότητα. Η δεύτερη περιοχή περιλαμβάνει τις εξελίξεις της παραγωγής, της τεχνολογίας και της επιστήμης με τα *εγγενή προβλήματα* που συνεπάγονται (οικολογικές καταστροφές, ατμοσφαιρικές μολύνσεις, συνέπειες αυτοματοποίησης, κτλ.). Η τρίτη περιοχή είναι αυτή της κοινωνικής και φυσικής οικολογίας (φυσικό περιβάλλον). Είναι η περιοχή συμπύκνωσης και εκδήλωσης όλων των άλλων αντιθέσεων. Εδώ έχουμε τις *κατευθείαν* σχέσεις μεταξύ ανθρώπων και φύσης (ή κοινωνίας-κουλτούρας και φυσικού περιβάλλοντος), *τις σχέσεις του ανθρώπου με την ίδια του τη φύση* (που φαίνεται να αλλάζει: βιολογική ταυτότητα και αναπαραγωγική δυνατότητα) και, τέλος, τις σχέσεις ανθρώπου-κοινωνικών ομάδων, συναθροίσεων και κοινοτήτων.

2.3. Η φύση (και ο τρόπος λειτουργίας) των νέων κοινωνικών συγκρούσεων

Πλησιάζοντας σ' ένα πιο συγκεκριμένο επίπεδο την ανάλυσή μας, θα ακολουθήσουμε ορισμένες από τις γενικές προτάσεις τις οποίες έχει διατυπώσει ο A. Touraine, προσδιορίζοντας τη φύση (και τον τρόπο λειτουργίας) των νέων κοινωνικοπολιτισμικών συγκρούσεων (A. Touraine, 1984: 249-269).

Σε μια μεταβιομηχανική κοινωνία οι συγκρούσεις είναι γενικευμένες. Η κοινωνία αυτή βλέπει να εξαφανίζονται συζευγμένα το παραδοσιακό και το ιερό. Η μετακοινωνική τάξη, η οποία τμηματοποιούσε και στεγανοποιούσε τις κοινωνικές συγκρούσεις, μαζί με τις συνεπαγόμενες διεκδικήσεις, οχυρώνοντας έτσι την κοινωνία (την κοινωνική τάξη), επίσης απουσιάζει (και απομυθοποιείται). Έτσι, στη θέση μιας υπέρτατης ενότητας του κόσμου διαμορφώνεται ένα κεντρικό παιχνίδι των κοινωνικών συγκρούσεων.

Οι δομικές συγκρούσεις διαχωρίζονται από τις συγκρούσεις που συνδέονται με την κοινωνική αλλαγή. Στο μεγαλύτερο μέρος του κόσμου, τα προβλήματα της ανάπτυξης κυριαρχούν. Οι κοινωνίες προσδιορίζονται από τον τρόπο που αλλάζουν κοινωνικό τύπο περισσότερο παρά από τα ιδιαίτερα προβλήματα που αντιμετωπίζουν στα πλαίσια του ίδιου τύπου. Όμως στις μεταβιομηχανικές κοινωνίες η πραγματικότητα είναι αντίστροφη. Παρ' όλο που βρίσκονται σε γρήγορους μετασχηματισμούς, ζουν όλο και περισσότερο συγχρονικά, πράγμα που συνδέεται με τη στερέωση του πολιτικού συστήματος και την ανάπτυξη μιας κοινωνίας και μιας κουλτούρας της μάζας. Αυτό οδήγησε στην αναγνώριση των ορίων ανάπτυξης.

Είναι λοιπόν όλο και πιο δύσκολο να ορίζουμε τις δυνάμεις της αντιπολίτευσης, της αντίθεσης και της αμφισβήτησης ως εν δυνάμει φορείς μιας καινούριας εξουσίας: Η αντίθεση οφείλει να προσδιορίζεται σαν τέτοια χωρίς να προβάλλει κάποιο (νέο) μοντέλο κοινωνίας (και κράτους). Κάτω από αυτές τις συνθήκες, τα κοινωνικά και πολιτικά κινήματα δεν μπορούν να κατακτήσουν καμία υπέρτατη αρχή ενότητας. Δεν μπορούν να καταξιωθούν έτσι ως δυνατοί διαχειριστές και διευθυντές μιας χώρας. Αυτό που αρθρώνει και ενοποιεί τα κοινωνικά κινήματα αντίστασης συνίσταται στις ίδιες τις στάσεις αντίστασης που αρθρώνουν και εκφράζουν.

Οι κοινωνικές συγκρούσεις και οι συμπεριφορές της περιθωριοποίησης και της παρέκκλισης τείνουν να αλληλοεπικαλύπτονται. Όσο περισσότερο οι (γενικοί) μηχανισμοί διεύθυνσης και διαχείρισης (της εξουσίας) τείνουν να επιβληθούν στο σύνολο της κοινωνίας, οι δυνάμεις της αντίθεσης (και της αμφισβήτησης) παρουσιάζονται ως μειονότητες. Στις σύγχρονες αναπτυσσόμενες κοινωνίες, η ενσωμάτωση στο κοινωνικό σύστημα δεν ξεκινά από «επάνω», από τα κέντρα αποφάσεων, αλλά από «κάτω»: οι οργανισμοί, τα σχολεία, η κατανάλωση είναι που ιεραρχούν και ενσωματώνουν. Στις περισσότερες περιπτώσεις, οι μεγάλοι οργανισμοί επιβάλλουν την εικόνα της κανονικότητας και της κεντρικότητας, δημιουργώντας έτσι τις ομάδες των περιθωριακών και «μη κανονικών». Επιπλέον, λειτουργεί μια ιδιαίτερα δυνατή τάση «ιατροποίησης» των κοινωνικών προβλημάτων: η κοινωνική αμφισβήτηση ορίζεται ως «ψυχασθένεια», αρρώστια, κτλ. Στην ουσία, πρόκειται για ένα μηχανισμό που ανάγει τις κοινωνικές συγκρούσεις και αντιθέσεις σε προβλήματα περιθω-

ριοποίησης. Αυτή η αναγωγή *συνεπάγεται, κατά τη γνώμη μας, την ανάγκη της επανερμηνείας της περιθωριοποίησης με βάση τους όρους της σύγκρουσης.* Έτσι, είδαμε την αντιψυχιατρική να αμφισβητεί την ερμηνεία της «τρέλας» ως απόκλισης, ενώ, στις μέρες μας, βλέπουμε τις εξεγέρσεις των φυλακισμένων να διαδέχονται η μια την άλλη στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες, ξεπερνώντας την απλή αμφισβήτηση των συνθηκών του εγκλεισμού, όπως επίσης τις κινητοποιήσεις των στιγματισμένων: πορνών, τραβεστί...

Βλέπουμε λοιπόν να εκδηλώνονται οι συγκρούσεις και να αναπτύσσονται διεκδικητικά κινήματα σε χώρους όπου δεν υπήρχε παρά η καταστολή της παρέκκλισης. Η έννοια της κοινωνικής τάξης, η οποία, γενικευμένη, τείνει να επιβληθεί παντού, ταυτόχρονα αποκαλύπτεται ότι είναι άμεσα συνδεδεμένη με την κυρίαρχη ιδεολογία. Έτσι επανερμηνεύεται και επανατοποθετείται. Το γεγονός αυτό μας παραπέμπει σε ένα προηγούμενο θέμα: Η σύγκρουση δεν είναι πλέον συνδεδεμένη με έναν τομέα ο οποίος κρίνεται ως θεμελιώδης για την κοινωνική δράση, με την υποδομή της κοινωνίας και, πιο συγκεκριμένα, με την εργασία. Η σύγκρουση βρίσκεται παντού. Από τη γενίκευση των θεμελιωδών συγκρούσεων σε όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής, προκύπτει ότι *δεν υπάρχει πλέον καθαρός διαχωρισμός ανάμεσα στις συγκρούσεις και τους άλλους τύπους αντικομοφομιστικών (μη συμμορφωμένων) συμπεριφορών.*

Σήμερα λοιπόν, η εικόνα που επικρατεί συνίσταται σε έναν κεντρικό και ανώνυμο μηχανισμό ενσωμάτωσης (ή δίκτυο μηχανισμών), ο οποίος έχει υπό τον έλεγχό του (και τη διεύθυνσή του), εκτός από μια «τάξη υπηρεσίας», μια σιωπηλή πλειοψηφία. Και γύρω από αυτήν έχει εκσφενδονίσει έναν ορισμένο αριθμό από μειονότητες, είτε απόβλητες, είτε έγκλειστες. *Οι υποκοουλτούρες (και οι αντικουλτούρες) αναπτύσσονται, ως ένα σημαντικό βαθμό, στη βάση του διαχωρισμού, της διάκρισης αλλά και της εξάρτησης από τον κεντρικό πυρήνα.*

Οι νεανικές υποπολιτισμικές ομάδες χαρακτηρίζονται από αμφιβολία για την «περιθωριακότητά» τους: αποτελούν χώρους σφαιρικής αμφισβήτησης αλλά και εθελοντικής και εξαρτημένης απόσυρσης. Η εξάρτηση από τον κεντρικό πυρήνα διαμορφώνει άλλο ένα κεντρικό χαρακτηριστικό, παρεμφερές με το πρώτο. Πρόκειται για την εναλλαγή των «αντικομοφομιστικών» στάσεων και συμπεριφορών των υποπολιτισμικών ομάδων με «υπερκομοφομιστικές», συχνά δε βλέπουμε το συνδυασμό και των δύο στοιχείων.

II. ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ ΚΑΙ ΚΩΔΙΚΟΠΟΙΗΣΗ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΩΝ
(ΟΡΙΣΜΕΝΩΝ) ΣΥΛΛΟΓΙΚΩΝ ΠΕΡΙΘΩΡΙΑΚΩΝ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΩΝ
(ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΤΥΠΟΛΟΓΙΑΣ)

Στις αναπτύξεις που ακολουθούν, διαγράφονται οι προσπάθειες επεξεργασίας των κοινών βασικών χαρακτηριστικών των συλλογικών περιθωριακών συμπεριφορών και κατασκευής ενός είδους τυπολογίας. Μιλάμε για κοινά βασικά χαρακτηριστικά επειδή πιστεύουμε ότι, σε γενικές γραμμές, το σύνολο σχεδόν των μοντέρων υποπολιτισμικών ομάδων υπακούει σε κοινούς τρόπους και διαδικασίες γένεσης-διαμόρφωσης, οργάνωσης-λειτουργίας και κοινωνικής συμπεριφοράς-επιρροής (διαστάσεις γύρω από τις οποίες αρθρώνονται τα υπό επεξεργασία χαρακτηριστικά).

Από τα χαρακτηριστικά αυτά, άλλα είναι περισσότερο δουλεμένα, άλλα λιγότερο, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις, δεν έχουμε προχωρήσει πέρα από μια απλή σκιαγράφιση. Η λογική της επεξεργασίας είναι κυρίως φαινομενολογικής έμπνευσης και εξυπηρετεί αναλυτικούς σκοπούς. Τα χαρακτηριστικά αυτά αποτελούν γενίκευση και συγκεκριμενοποίηση των μέχρι σήμερα μελετών μας γύρω από τα μοντέρνα περιθωριακά φαινόμενα (Α. Astrinakis, 1982, 1985).

Τα γνωρίσματα των μοντέρνων υποπολιτισμικών ομάδων μπορούμε να τα οργανώσουμε σε δύο σύνολα, διαμορφώνοντας έτσι δύο τύπους (τυπολογία). Ο πρώτος τύπος περιλαμβάνει τα χαρακτηριστικά της περιφερειακότητας, της πρωτογένειας, της ομαδοκεντρικότητας και της μειωμένης κοινωνικής επίδρασης. Ο δεύτερος τύπος περιλαμβάνει την κεντρικότητα, τη δευτερογένεια, την «εξατομικευμένη» ομαδικότητα και την ενεργό (αποτελεσματική) κοινωνική επίδραση. Πιο συχνά, τα χαρακτηριστικά αυτά συνδέονται μεταξύ τους έτσι, ώστε, αν κάποιο από αυτά τα στοιχεία παρατηρηθεί, καθένα από τα υπόλοιπα παρουσιάζει την τάση να εμφανιστεί επίσης (R. Boudon, 1984). Όμως, δεν αποκλείονται αλλαγές και «αποκλίσεις» στους συνδυασμούς των δύο αυτών τύπων. Και πράγματι υπάρχουν τέτοιες αλλαγές και «αποκλίσεις» στην τυπολογία μας: πολλές πρωτογενείς ομάδες (π.χ. punks και mods) δεν είναι αναγκαστικά περιφερειακές, ενώ πολλές δευτερογενείς δεν γίνονται κεντρικές (π.χ. οι συμβολικοί punks και rock'n'rollers). Για τον λόγο αυτό, φερόμεν θεωρούμε την τυπολογία χαλαρή και αφετέρου δίνουμε έμφαση στα χαρακτηριστικά αυτά καθαυτά, ορισμένα από τα οποία ονομάζουμε και μορφές περιθωριοποίησης. Και τούτο επειδή συμβαίνει συχνά ένα δεδομένο χαρακτηριστικό μιας συγκεκριμένης περιθωριακής ομάδας (π.χ. η πρωτογένεια στους punks), να αποτελεί το πρώτο (ή καθοριστικό) γνώρισμα με το οποίο συνδέονται τα υπόλοιπα (ενώ άλλα στοιχεία μπορεί να μην υπάρχουν καθόλου).

1. Κέντρο και περιθώριο στις αναπτυσσόμενες κοινωνίες (Κεντρικές και περιφερειακές μορφές περιθωριοποίησης)

Γενικά, η περιθωριοποίηση, ως μη ενεργός συμμετοχή στις κεντρικές διαδικασίες (οικονομικές, πολιτικές, πολιτιστικές) της κοινωνικής ζωής, και η διαφοροποίηση ορισμένων πληθυσμιακών κατηγοριών (στρώματων) σε περιθωριακές και κεντρικές, ως συνάρτηση της συμμετοχής τους στην κοινωνική ζωή, συνδέονται άμεσα με τις δομικά προσδιορισμένες κοινωνικές ανισότητες και αποστάσεις, καθώς και τις πολιτιστικά αναγνωρισμένες διακρίσεις και αξιολογήσεις μιας κοινωνίας. Ο βαθμός σημασιοδότησης της διάκρισης αυτής, μέσα σε ένα κοινωνικό σύστημα, εξαρτάται από το βαθμό οριοθέτησης και στεγανοποίησης των γενικότερων κοινωνικών ανισοτήτων και αποστάσεων.

Στις σύγχρονες αναπτυσσόμενες κοινωνίες, οι τάσεις και πιέσεις προς την περιθωριοποίηση ενισχύονται και διευρύνονται, όπως ήδη προσπαθήσαμε να δείξουμε. Επιπλέον, νομίζουμε ότι έχει προστεθεί μια νέα κοινωνική απόσταση, η *διάκριση κέντρου-περιφέρειας*. Η διάκριση αυτή λειτουργεί στα πλαίσια μιας και της αυτής κοινωνικής οργάνωσης (στρώματος, πόλης, για παράδειγμα), δημιουργώντας *εγγενείς προϋποθέσεις* για περιθωριοποίηση (και απόκλιση). Έχει έτσι αποδειχτεί ότι το μεγαλύτερο μέρος των μοντέρνων υποπολιτισμικών ομάδων προέρχεται από περιφερειακά τμήματα των πόλεων, στα οποία κατοικούν περιφερειακά κοινωνικά στρώματα. Επιπλέον, οι περιθωριακές αυτές ομάδες είναι *βαθύτερα περιθωριοποιημένες λόγω απόλυτης σχεδόν στήρησης κοινωνικοπολιτισμικών διεξόδων* και προοπτικών.

Προσπαθώντας να αποδώσουμε την κατάσταση της εγγενούς (δομικής) και βαθύτερης περιθωριοποίησης ορισμένων κατηγοριών της εργατικής κυρίως νεολαίας, εισαγάγαμε την έννοια της περιφερειακότητας (ή περιφερειακής περιθωριοποίησης).

Δίπλα στις διαδικασίες «περιφερειακής» περιθωριοποίησης λειτουργούν ορισμένες αντίστροφες, κατά κάποιον τρόπο, τάσεις, τις οποίες επίσης θεωρούμε χαρακτηριστικό των αναπτυσσόμενων κοινωνιών, και κυρίως της νεοτερικότητας. Είναι η *διαμόρφωση ορισμένων μοντέρνων υποπολιτισμικών ομάδων μέσα σε κοινωνικοπολιτισμικό περιβάλλον (milieu) και στρώματα που μπορούμε να τα θεωρήσουμε «μεσαία» (ή και ανώτερα) και τα οποία διαθέτουν ιδιαίτερες ικανότητες (capacités) και προσβάσεις στα «κέντρα» της κοινωνικής ζωής*. Η δημιουργία του είδους αυτού της περιθωριακότητας συνδέεται με τη *δρομολόγηση των αμφίδρομων κινήσεων περιφέρειας-κέντρου και κέντρου-περιφέρειας, που λειτουργούν στις μοντέρνες κοινωνίες*. Σύμφωνα με τις κινήσεις αυτές, μια ιδιαίτερα περιθωριοποιημένη συμπεριφορά μπορεί να «έλθει» στο κέντρο (να μετατραπεί σε κεντρική) και να επιδράσει στην ανάπτυξη αντίστοιχων ομάδων «κεντρικής» προέλευσης.

Η έννοια της κεντρικότητας (ή κεντρικής μορφής περιθωριοποίησης) προπαθεί να καλύψει τις παραπάνω κοινωνικές διαδικασίες. Και οι δύο έννοιες έχουν πραγματική υπόσταση. Αποτελούν ονομαστικούς ορισμούς (nominal definitions): οι punks του Παρισιού, για παράδειγμα, χωρίζονται μεταξύ άλλων σε zonalds (των προαστίων) και σε centraux (του Παρισιού)¹.

1.1. Οι βασικές παράμετροι σύνθεσης της περιφερειακότητας και κεντρικότητας

Ως αναλυτικές παραμέτρους που συνθέτουν την περιφερειακότητα και την κεντρικότητα (ως μορφές περιθωριοποίησης), χρησιμοποιούμε το *κοινωνικοπολιτιστικό περιβάλλον (milieu)* μιας περιθωριακής ομάδας, την *κοινωνικοχωροταξική της βάση* και το *βαθμό της κοινωνικής της επιρροής* (συμπεριλαμβανομένων εδώ και των ικανοτήτων και δυνατοτήτων πρόσβασης στα κοινωνικά και πολιτιστικά μέσα και πηγές). Από τις δύο πρώτες παραμέτρους προκύπτει, σε ένα βαθμό, και η πολιτιστική κατάσταση και γνώση (cultural knowledge) της ομάδας αυτής, καθώς και το επίπεδο εκπαίδευσης. Από την κοινωνική της επιρροή προκύπτουν οι δυνατότητες πρόσβασης (και συμμετοχής) στα συμβολικά συστήματα καθορισμού της κοινωνικής συμπεριφοράς (τέχνη, μόδα, κτλ.).

1.1.1. Το κοινωνικοπολιτιστικό περιβάλλον (milieu)

Τα εργατικά milieu έχουν παράδοση και ιστορία στην παραγωγή κοινωνικών και πολιτικών κινήματων και στη διαμόρφωση συμπεριφορών αντίθεσης και σύγκρουσης, ανάλογα με τις δυνατότητες της ιστορικής συγκυρίας. Από τα εργατικά στρώματα ανελίχθηκαν τα εργατικά και συνδικαλιστικά κινήματα, σε συνθήκες μη ενσωμάτωσης της εργατικής τάξης στο κοινωνικό σύστημα, για να μετασχηματιστούν σε πολιτικά (σοσιαλιστικά, σοσιαλδημοκρατικά και κομμουνιστικά), όταν πλέον θεσμοποιήθηκε και ενσωματώθηκε ως τάξη, όταν άρχισε να διεκδικεί και την πολιτική εξουσία. Στα εργατικά milieu γεννήθηκαν (και γεννιούνται) *ορισμένα είδη μαζικοποιημένης παρέκκλισης (street-corner societies, gangs, «λούμπεν» υποκοουλτούρες)* ως μορφές *έμμεσης* κοι-

---

1. Punks των ζωνών (ή των προαστίων) και punks κεντρικοί (ή Παριζιάνοι), A. Astrinakis, 1985. Το ίδιο συμβαίνει και με τους loubards (τους «υπόγειους»): μισούν το κέντρο (του Παρισιού) και «τους νέους που τριγυρίζουν σ' αυτό μμούμενοι το στυλ loubards», G. Mauger - C.F.-Poliak, 1986.

νωνικής και πολιτισμικής αντίθεσης και αμφισβήτησης στις κυρίαρχες κοινωνικές αξίες, στην απόλυτη ή σχετική κοινωνική και πολιτιστική στέρηση (deprivation) και στο μπλοκάρισμα της προς τα πάνω κοινωνικής κινητικότητας (W. Miller 1958, W.F. Whyte 1955 κ.ά.).

Οι σύγχρονες συνθήκες αποσύνθεσης των ιδεολογιών, των αξιών, των παραδόσεων και της κουλτούρας, σε συνάρτηση με την ανεργία και τον πληθωρισμό, έχουν οδηγήσει στην αποσύνθεση των σημείων αναφοράς και των εργατικών milieu, της κουλτούρας τους, των παραδόσεών τους, του συστήματος των κοινωνικών τους σχέσεων.

Η εργατική κουλτούρα περνάει βαθιά κρίση. Αποτέλεσμα της κρίσης αυτής είναι η γένεση των νέων φαινομένων περιθωριοποίησης —από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 και ύστερα, η ανάπτυξη και μαζικοποίησή τους. Στο σύνολό τους σχεδόν ξεκινούν, πρωτοεμφανίζονται και πρωτοδιαμορφώνονται στην εργατική τάξη.

Η κοινωνικοπολιτιστική τους κατάσταση και οι διαδικασίες της κρίσης προσδίδουν σ' αυτά από *δομική-κοινωνική άποψη, την ιδιότητά τους ως περιφερειακών μορφών περιθωριοποίησης*: από τα πιο στερημένα milieu των χρόνων ανέργων, υποαπασχολούμενων ανειδίκευτων εργατών προέρχονται οι hooligans, οι skinheads, οι skinhead-punks, ορισμένα galleries, gangs, ορισμένες κατηγορίες punks και άλλες πολλαπλά περιθωριοποιημένες ομάδες.

Στον αντίθετο πόλο της περιφερειακότητας βρίσκουμε την *κεντρικότητα από δομική-κοινωνική άποψη*: Πρόκειται για συγγενείς και παράλληλες μορφές περιθωριοποίησης που όμως προέρχονται από αστικά και μεσοαστικά κοινωνικά στρώματα, συμπεριλαμβανομένης και της διανοήσης. Είναι οι rockabilies, οι punkabilies², το new wave και άλλες μοντερνιστικές περιθωριακές ομάδες, που έχουν ως πρότυπα τους περιφερειακούς, παρά την εχθρότητα που τρέφουν απέναντί τους και που είναι αμοιβαία.

Στο παρελθόν το κέντρο είχε την πρωτοβουλία και επηρέαζε την περιφέρεια, από κοινωνική άποψη: η αντικουλτούρα και οι hippies στα 1960, οι οικολόγοι-εναλλακτικοί (alternatives) και οι φεμινίστριες στα 1970, διέχχαν την ιδεολογία τους στην εργατική νεολαία. *Στην εποχή μας, αρχίζοντας από τα μέσα του 1970, οι εργατικές υποκουλτούρες διαχέονται στη διανοήση και τα μεσοαστικά (ακόμα και μεγαλοαστικά) στρώματα.*

---

2. Το punkability, το rockability, το new wave (και άλλες συναφείς κινήσεις) θεωρούνται «μοντερνιστικά κινήματα» επειδή, σε σημαντικό βαθμό, ακολούθησαν τις αυθεντικές ομάδες (των punks, rock'n'rollers, κτλ.) όταν πλέον είχαν επικρατήσει στη μοντέρνα τέχνη, μόδα και αισθητική.

1.1.2. Η κοινωνική χωροταξία

Η διαμόρφωση των σύγχρονων μαζικών περιθωριακών ομάδων, η μετατροπή ολόκληρων προαστίων, συνοικιών και τετραγώνων σε ζώνες παρέκκλισης και περιθωριακότητας είναι περίπου ταυτόσημη με την ανάπτυξη των σύγχρονων, κοινωνικά οργανωμένων, χωροταξικών δομών των μεγάλων αστικών κέντρων.

Κατ' αρχήν διαπιστώνουμε τις ευρύτερες και γενικότερες κοινωνικοπολιτιστικές και κοινωνιοψυχικές συνθήκες ζωής της μεγαλούπολης που παράγουν παρέκκλιση και περιθωριακότητα. Εδώ εντάσσονται οι *διαδικασίες της μαζοποίησης*. Η μεγαλούπολη στη νεοτεριστικότητα χαρακτηρίζεται από μια *γενικευμένη πληθωρικότητα* που παράγει μαζοποίηση (G. Balandier, 1985). Στοιβάζει τα άτομα μέσα στα μεγάλα αστικά συμπλέγματα που είναι εντελώς ανοιχτά στις ταχύτατες εναλλαγές των πληθυσμών και εκεί τα επισωρεύει σε κατάσταση *αντικοινοικιότητας* και *αντικοινωνικότητας*. Οικοδομεί χώρους κοινωνικότητας επίσημα προορισμένους για ογκώδεις συγκεντρώσεις και μαζικές διασκεδάσεις (πολιτιστικά και εμπορικά κέντρα, αγορές, κτλ.). Μέσα στις μαζικές συγκοινωνίες (ή στην απομόνωση του Ι.Χ. αυτοκινήτου), μέσα στους πολυπληθείς χώρους εργασίας (οργανισμοί, υπηρεσίες, εργοστάσια), με τη λογική της μαζικής κατανάλωσης ή τη βιομηχανοποίηση της κουλτούρας, καθλώνει το άτομο σε κατάσταση μοναξιάς και απομόνωσης στα πλαίσια μιας πληθωρικότητας.

Το άτομο κάτω από την επίδραση αυτών των πιέσεων ωθείται σε μια *στατική ύπαρξη*: λογαριάζει τον εαυτό του ως αριθμό (νούμερο)-μέλος μιας αγοράς, ενός οργανισμού ή μιας πολυκατοικίας. Αυτοαξιολογείται με «μέσα» και «ποσοστά» (G. Balandier, 1985).

Σαν αποτέλεσμα των πιέσεων για αποπροσωποποίηση και μαζοποίηση, κάνουν την εμφάνισή τους οι —μέχρι και ακραίες— παρεκκλίσεις: το φαινόμενο της κομμουνάς, το φαινόμενο της σέκτας και οι επιθετικές παρεκτροπές των νεανικών υποπολιτισμικών ομάδων. Στο έδαφος της *μικροτοπικότητας* (microlocalité) εστιάζει το άτομο τις προσπάθειές του για επανάκτηση της προσωπικότητάς του και επανασχηματισμό των κοινωνικών του σχέσεων και δεσμών.

Η κοινωνικοπολιτιστική τμηματοποίηση των πόλεων, ο έντονος διαχωρισμός τους σε κέντρα και περιφέρειες, αρθρώνει τη διάκριση των σύγχρονων περιθωριακών ομάδων σε κεντρικές και περιφερειακές, ορίζει τα σύνορα και τα πεδία δράσης τους. Οι «κεντρικοί» punks, για παράδειγμα, αποφεύγουν να κυκλοφορούν στις συνοικίες και στην περιφέρεια (στις zones του Παρισιού), επειδή φοβούνται τους skinheads αλλά και συχνά τους zoned-punks.

Οι τελευταίοι παρακάμπτουν το κέντρο (τις Halles του Παρισιού) όπου βρίσκονται τα «στέκια» των «κεντρικών» και «cultivés» punks. Στη Βουδαπέστη, το belvárosi-külvárosi³ αποτελεί επιθετικά φορτισμένο χαρακτηρισμό για τις διάφορες «galleries» των νέων (όπως αποκαλούν οι Ούγγροι τις υπόγειες νεανικές ομάδες).

Στα κέντρα των μεγαλουπόλεων (ιστορικό κέντρο ή εσωτερική πόλη, city ή downtown) και στα ήσυχα προάστια συμπυκνώνεται η καθημερινή ζωή των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Στα τμήματα αυτά πιστοποιείται η κοινωνική ταυτότητα των περιθωριακών ομάδων ως κεντρικών, συμβολικών ή avant-garde, από το αν «συχνάζουν» ή αν «μπορούν να κυκλοφορήσουν» σε αυτά.

Στα νέα βιομηχανικά προάστια και στις παραδοσιακές εργατικές συνοικίες (τα suburbs του Λονδίνου, subs στην αργκό των άγγλων punks, τα banlieue και H.L.M. του Παρισιού, τα külvárosi Lakótelepek της Βουδαπέστης), συμπυκνώνεται η «κακόγουστη» και ανιαρή καθημερινότητα των «χαμηλών» κοινωνικών στρωμάτων, μέσα σε συνθήκες πλήρους επικοινωνιακής (και συγκοινωνιακής) απομόνωσης από το κέντρο.

Η οριοθετημένη χωροταξικά δομή λειτουργεί ως *διαφορική κοινωνική οργάνωση* (E. Sutherland, 1955): παράγει δική της κουλτούρα (υποκουλτούρες), κοινωνικές και πολιτισμικές νόρμες (αποκλίνουσας υφής), αξίες και ρόλους ανάλογα με τις ιδιομορφίες της. Κάθε συγκεκριμένη περιοχή ή προάστιο παράγει τη χαρακτηριστική της κοινωνική οργάνωση. Με την άρθρωση των *διαφορικών συγχρωτισμών* —διαπροσωπικές επικοινωνίες, αλληλεπιδράσεις και μαθήσεις κλειστής φύσης και καθορισμένης σημασίας και ερμηνείας— (E. Sutherland, D. Cressey, 1960) διαμορφώνονται, μορφοποιούνται και αναπαράγονται, στα πλαίσια πάντα της κοινωνικής οργάνωσης, οι bands, gangs και street-corner societies των νέων.

Οι hooligans και οι hard-rockers, κατηγορίες περιφερειακών με αρκετές συγγένειες μεταξύ τους⁴, διαμορφώνονται σε υποβαθμισμένα *νέα βιομηχανικά προάστια*. Οι skinheads δημιουργούνται από milieu χρόνιων ανέργων σε απόλυτα στερημένες *εργατικές συνοικίες*, με ιδιαίτερες κοινωνικές και πολιτισμικές εντάσεις και συγκρούσεις. Ένα μέρος τους προέρχεται από την εθνική και φυλετική ετερογένεια των πληθυσμών (μετανάστες, πρόσφυγες) που κα-

3. Belvárosi-külvárosi gyerek: το «παιδί» της εσωτερικής-εξωτερικής πόλης αντίστοιχα.

4. Το hard-rock δημιουργήθηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1960. Αποτελέσει τον σκληρό πυρήνα το ροκ της εποχής εκείνης, που αντιπαρετίθετο στην ποπ μουσική των χίπυ. Αργότερα έγινε η μουσική της εργατικής νεολαίας των υποβαθμισμένων τμημάτων. Σήμερα εξακολουθεί να υπάρχει με αυτή τη μορφή και θεωρείται από το ροκ εντ ρολ ως ιδιαίτερα «καθυστέρημένο» (λουμπεν) είδος.

τοκούν εκεί, σε συνθήκες πολιτιστικής απομόνωσης και οικονομικής ένδειας. Έτσι, τα milieu αυτά αντιμετωπίζουν επιπλέον διαφυλετικές (συχνά δε καθαρά ρατσιστικές) και πολιτισμικές αντιθέσεις. Στα πλαίσια της διαφορετικής κοινωνικής οργάνωσης που παράγει skin κουλτούρα, είναι ζήτημα διαφορικών συγχρωτισμών η διαφοροποίηση των skinheads σε παραδοσιακούς-τυπικούς (με ρατσιστικές, εθνοκεντρικές και ξενόφοβες στάσεις)⁵ και σε skinhead-punks (με «αναρχικές» και πολιτισμικά συγκρητιστικές στάσεις, που διαμορφώνονται κάτω από την επίδραση των rastas-reggae men, του rock'n'roll, της αφρικάνικης κουλτούρας, κτλ.).

1.1.3. Το μέγεθος της κοινωνικής επιρροής

Η τρίτη παράμετρος που συνθέτει την περιφερειακότητα και την κεντρικότητα συνδέεται με το μέγεθος της κοινωνικής επιρροής μιας περιθωριακής ομάδας. Την κοινωνική επιρροή την εννοούμε μέσα στα πλαίσια της λογικής του κοινωνικού συστήματος και όχι με τους όρους των ίδιων των περιθωριακών ομάδων. Επίσης τη συνδέουμε με τις δυνατότητες προσπέλασης που έχει η ομάδα στα συμβολικά συστήματα καθορισμού της κοινωνικής συμπεριφοράς (F. Pataki, 1982) και τη θέση που κατέχει στην «κυρίαρχη» κουλτούρα γενικότερα.

Το μέγεθος της κοινωνικής επιρροής είναι ποιοτικό χαρακτηριστικό (και όχι ποσοτικό) και σημαίνει πολιτιστική κυρίως επίδραση σε ευρύτερα πληθυσμιακά στρώματα. Επίσης σημαίνει παρέμβαση στο χώρο της τέχνης και της μόδας: μουσική, κινηματογράφο, βίντεο, τρόπο (στυλ) ντυσίματος, κτλ. Τέτοιες περιπτώσεις κοινωνικής επιρροής συναντούμε στους punks και στον ευρύτερο χώρο του rock'n'roll, που έχουν διεισδύσει αποτελεσματικά στους παραπάνω τομείς.

Οι δυνατότητες πρόσβασης στα μέσα μαζικής ενημέρωσης, στην πολιτιστική βιομηχανία (διαφημίσεις, ηχογραφήσεις δίσκων, παραγωγή βίντεο, κτλ.), σε αυτά δηλαδή που ονομάζουμε συμβολικά συστήματα καθορισμού της κοινωνικής συμπεριφοράς (και στα οποία συμπεριλαμβάνονται και η μό-

---

5. Οι skinheads ξεπήδησαν από τους mods, και μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1960 αποτελούσαν μια ξεχωριστή υποκουλτούρα, προσανατολισμένη στη «φανταστική ανακάλυψη της εργατικής κοινότητας». Επιθετικά προλετάριοι, πουριτανοί και σοβινιστές, ήταν «ένα είδος καρικατούρας του τυπικού εργάτη». Εξέφραζαν μια αυστηρή λούμπεν ταυτότητα (D. Hebdige, 1985).

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1970, η δεύτερη γενιά των skins συνδέθηκε με το National Party, επανδρώνοντας συχνά τις ομάδες κρούσης του. Με την ανάπτυξη του πανκ (1976), οι skinheads προχωρούν σε βίαιες συγκρούσεις εναντίον των πανκ και των ράστας.

δα, η τέχνη, η αισθητική, κτλ.), συνδέουν συχνά, και μακροπρόθεσμα, μια δεδομένη ομάδα με την ίδια την παραγωγή κοινωνικοπολιτιστικών αξιών. Έτσι είδαμε ορισμένες πρακτικές των beats, των hippies (και ίσως τώρα σιγά σιγά των punks) να γίνονται αξίες για τη γενιά τους.

Οι παραπάνω άξονες συνιστούν λοιπόν την «πολιτιστική» κεντρικότητα.

Η «πολιτιστική» περιφερειακότητα αναφέρεται στην έλλειψη κοινωνικής επιρροής και τον αποκλεισμό από τα συμβολικά συστήματα καθορισμού της συμπεριφοράς. Οι hooligans, οι hard-rockers (στη σημερινή τους κατάσταση) και οι skinheads (παρ' όλο που τελευταία παρουσιάζονται τάσεις ανάδειξής τους σε μόδα) αποτελούν πολιτιστικά απομονωμένες μορφές περιθωριοποίησης.

Είναι σαφές ότι η διάκριση σε περιφερειακότητα και κεντρικότητα και πολύ περισσότερο η πολιτιστική της διάσταση, λειτουργεί στα πλαίσια της λογικής του κοινωνικού συστήματος και δεν ισχύει για τις εσωτερικές σχέσεις και το συμβολικό σύμπαν της ζώνης των συλλογικών περιθωριακών συμπεριφορών. Εδώ έχουμε διαφορετικό συμβολικό και αξιολογικό σύμπαν, που λειτουργεί με διαφορετικές ιεραρχίες. Ένα χαρακτηριστικό του σύμπαντος αυτού —και βασικός κανόνας της περιθωριακότητας— είναι η καθολική ανταγωνιστικότητα ανάμεσα στις διάφορες κατηγορίες, είδη και μορφές των περιθωριακών. Ένα δεύτερο συνίσταται στην αντιστροφή της πολιτισμικής ιεράρχησης και αναγνώρισης του κοινωνικού συστήματος. Έτσι, η ανέλιξη μιας μορφής περιθωριοποίησης σε πολιτιστικά κεντρική αποτελεί επαρκή λόγο για τη μείωση του κύρους και της επιρροής της πάνω στις υπόλοιπες περιθωριακές κατηγορίες.

1.2. Οι αμφίδρομες κινήσεις από την περιφέρεια προς το κέντρο (και αντίστροφα)

Όπως ήδη αναφέραμε, στη μεταφορά των περιθωριακών προτύπων της «σκληρής» εργατικής νεολαίας στους μεσοαστικούς της πληθυσμούς συμβάλλουν καθοριστικά ορισμένες ιδιόμορφες κοινωνικές κινήσεις της νεοτερστικότητας. Αποκαλέσαμε τις κινήσεις αυτές *αμφίδρομες*, επειδή στη συνέχεια επαναφέρονν στην περιφέρεια τα παλαιωμένα πλέον (υπο-) πολιτισμικά πρότυπα.

Σύμφωνα με τις κινήσεις αυτές, βλέπουμε μια μορφή περιθωριοποίησης από «περιφερειακή» να γίνεται «κεντρική», μέσα σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα. Οι punks από «αλήτες», «τιποτένιοι», στα πρώτα στάδια της δια-

μόρφωσής τους (1975 με '77), γίνονται «γραφικοί», «εξωτικοί», μέχρι και υψηλή μόδα (μετά το 1980).

Αντίστροφα τώρα, οι hard-rockers (ή heavy metal), από κέντρο που ήταν στα 1970 περίπου (μουσική, ντύσιμο, μοτοσικλέτες, κινηματογράφος και περιοδικά), ξαναγυρίζουν στην περιφέρεια κατά τα μέσα της δεκαετίας του 1970, όπου και εξακολουθούν να υπάρχουν και μάλιστα σε αρκετά μαζική βάση. Σ' αυτή την περίπτωση αλλά και σε πολλές άλλες (hippies, beats, κτλ.), έχουμε να κάνουμε με τις διαδικασίες «επιστροφής» στην περιφέρεια.

Οι εναλλαγές αυτές συνιστούν ένα από τα βασικότερα χαρακτηριστικά των περιθωριακών ομάδων της νεοτερικότητας, έχουν δε πολλαπλές συνέπειες. Αφενός, ενισχύουν και σηματοδοτούν περισσότερο τη διάκριση κέντρου-περιφέρειας. Αφετέρου, αμβλύνουν την οξύτητα της αντίστασης, τον συγκρουσιακό χαρακτήρα των συλλογικών περιθωριακών συμπεριφορών, μέσα από τις λειτουργίες θεσμοποίησης-αφομοίωσης (integration) που επιτελούν (πολιτισμική αναγνώριση, εμπορευματοποίηση-κατανάλωση, πολιτιστική βιομηχανοποίηση). Επίσης, *εντάσσουν* τα συμβολικά και αξιολογικά συστήματα των ομάδων αυτών *στη λογική της επικαιρότητας και του εφήμερου* που δεσπόζει στις συλλογικές αναπαραστάσεις των κοινωνιών της νεοτερικότητας: στη διαλεκτική προσκήνιο-παρασκήνιο και μόδα-παλαιώση (in fashion-out of fashion). Ταυτόχρονα όμως *λειτουργούν και ως διαδικασίες καινοτομίας και κοινωνικής αλλαγής*, ανανεώνοντας την τέχνη, την αισθητική αλλά και τις κοινωνικές και πολιτισμικές αξίες.

2. Πρωτογενείς και δευτερογενείς μορφές περιθωριοποίησης

Η διάκριση των συλλογικών περιθωριακών συμπεριφορών σε πρωτογενείς και δευτερογενείς παραπέμπει στις ιστορικές συνθήκες, στους τρόπους-μορφές και στις διαδικασίες της *κοινωνιογένεσής* τους. Στο επίπεδο της εμπειρικής παρατήρησης, η πρωτογένεια-δευτερογένεια συνδέεται με την πολυμορφία και την ποικιλομορφία εμφάνισης («look»), στυλ ζωής, κοινωνικής συμπεριφοράς και υποπολιτισμικών στάνταρ που παρατηρούμε *ανάμεσα* στις διάφορες ομάδες που ανήκουν στην ίδια περιθωριακή κατηγορία (για παράδειγμα, διαφορετικές ομάδες punks). Στους κώδικες των ιδίων των ομάδων η πρωτογένεια-δευτερογένεια καθορίζει σε σημαντικό βαθμό το status μιας ομάδας στην «*εσωτερική κοινωνική ιεραρχία*», το κοινωνικό κύρος και αναγνώριση που απολαμβάνει από τις άλλες.

Μεθοδολογικός στόχος της διάκρισης αυτής είναι να προσδιορίσει και να αποσαφηνίσει τα διαφορετικά μοντέλα κοινωνιογένεσης των περιθωριακών κατηγοριών. Κριτήρια προσδιορισμού της πρωτογένειας αποτελούν το ιστο-

ρικοχρονικό προβάδισμα και η κοινωνιοψυχική αμεσότητα στην κοινωνιογένεση. Κριτήρια προσδιορισμού της δευτερογένειας αποτελούν η ιστορικοχρονική ακολούθηση και η συμβολική διαμεσολάβηση ή κοινωνιοψυχική εμμεσότητα στην κοινωνιογένεση. Επίσης, στα πλαίσια της δευτερογενούς κοινωνιογένεσης συναντούμε το κοινωνικό φαινόμενο της «θυγατρικής παραγωγής»: μια περιθωριακή κατηγορία —η «μητρική» πρωτογενής— παράγει μιαν άλλη —τη «θυγατρική» δευτερογενή—, συνήθως σε πολύ πιο διευρυμένη και εξωραϊσμένη μορφή, σε «δεύτερη έκδοση». Η θυγατρικά παραγόμενη κατηγορία έχει πολλά από τα κύρια χαρακτηριστικά της μητρικής, όμως, σύμφωνα με τις μέχρι τώρα έρευνές μας, σε πιο ήπια, κοινωνικοποιημένη και «εκπολιτισμένη» μορφή (οι punks αποτελούν, για παράδειγμα, μητρική κατηγορία που παρήγαγε τη θυγατρική-δευτερογενή new wave).

2.1. Οι πρωτογενείς μορφές περιθωριοποίησης (κοινωνιογένεσης)

2.1.1. Το ιστορικοχρονικό προβάδισμα αποτελεί καθοριστικό παράγοντα στον προσδιορισμό της πρωτογένειας. Προκύπτει ως συνάρτηση των παραμέτρων ιστορικότητα, παράδοση και εθνική προέλευση: ο συνδυασμός τους οδηγεί στην εμφάνιση μιας δεδομένης κατηγορίας σε μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο.

Από αυτή την άποψη διαπιστώνουμε, για παράδειγμα, ότι οι hooligans αποτελούν πρωτογενή κοινωνικά μορφώματα του Ηνωμένου Βασιλείου και ότι η γένεσή τους στην ηπειρωτική Ευρώπη έγινε σε δευτερογενή βάση, επειδή: πρώτον, πρωτοεμφανίστηκαν χρονικά στο Η.Β. —οι punks στις αρχές του 1970, οι hooligans (στη νέα και μαζική τους μορφή) στα μέσα της δεκαετίας του 1960 (E. Dunning, P. Murphy, J. Williams, 1986)· δεύτερον, υπήρχαν οι ιστορικές προϋποθέσεις και συνθήκες —για παράδειγμα, οι rockers και οι glitterers αναφορικά με τους punks (D. Hebdidge, 1985), στα 1964 και 1970 αντίστοιχα και οι προηγούμενες περίοδοι των hooligans, ξεκινώντας από τα τέλη του 1800· τέλος, επειδή υπάρχει ένα ολόκληρο φόντο παραδόσεων και υποκοουλτούρας που τροφοδοτεί και επανατροφοδοτεί τα μορφώματα αυτά— η βρετανική ροκ μουσική και το rock'n'roll αναφορικά με τους punks, το ποδόσφαιρο και τα συναφή, βρετανικής παράδοσης, σπορ σε σχέση με τους hooligans.

Στα συνοπτικά αυτά παραδείγματα σταματούμε την ανάπτυξη της ιστορικοχρονικής διάστασης, κυρίως για λόγους συντομίας. Ταυτόχρονα νομίζουμε ότι τα στοιχεία αυτά είναι, στις γενικές τους γραμμές, και γνωστά και σχετικά προσιτά.

2.1.2. Η κοινωνιοψυχική αμεσότητα στην κοινωνιογένεση

Ήδη, στα πλαίσια της περιφερειακής περιθωριοποίησης, διατυπώσαμε την άποψη ότι όλες σχεδόν οι περιθωριακές συμπεριφορές ξεκίνησαν από ορισμένα στρώματα της εργατικής τάξης και αναλύσαμε ορισμένες κοινωνικοπολιτιστικές καταστάσεις και διαδικασίες που συντελούν στη διαμόρφωση (και γένεση) των νέων περιθωριακών μορφωμάτων. Το περίγραμμα της περιφερειακής περιθωριοποίησης αντιστοιχεί, σε ορισμένες περιπτώσεις, στις γενικές γραμμές του πρωτογενούς μοντέλου κοινωνιογένεσης (όπως στους hooligans και στους skinheads).

Σε άλλα όμως μοντέλα δεν ισχύει τέτοια αντιστοιχία. Στις περιπτώσεις αυτές συμβαίνει να έχουμε πρωτογένεια χωρίς περιφερειακότητα, όπως σε ορισμένα είδη punks, και rock'n'roll γενικότερα, καθώς και στις «τυπικές» street corner bands (csövesek στη Βουδαπέστη, ή loubards στο Παρίσι – G. Mauger, C. Fosse-Poliak, 1986). Εδώ δεν έχουμε συνθήκες απόλυτης στέρησης (absolute deprivation), χρόνιας ανεργίας και πλήρους πολιτιστικής υποβάθμισης (όπως στους hooligans και skinheads, για παράδειγμα).

Για τους λόγους αυτούς, επεξεργαστήκαμε ένα μοντέλο εξειδικευμένο ως προς την πρωτογένεια αλλά γενικό και αφαιρετικό ως προς τις λοιπές ιδιομορφίες κάθε κατηγορίας (περιφερειακή ή κεντρική, κτλ.), που αποτελείται από κοινωνικούς και κοινωνιοψυχικούς μηχανισμούς και διαδικασίες κοινωνιογένεσης. Το νομάζουμε μοντέλο «αμεσότητας» γιατί δίνει έμφαση και στις διαπροσωπικές αλληλεπιδράσεις (interactions)-επικοινωνίες καθώς και στην πρωτογενή εμπειρία.

Όσον αφορά την κοινωνική κατάσταση, οι πρωτογενείς μορφές προέρχονται συνήθως από την εργατική τάξη, είτε πρόκειται για τα αξιοπρεπή (respectable) στρώματά της, είτε για τα «τραχιά και σκληρά» τμήματα αυτών των στρωμάτων (rough sections, όπως στους skinheads και τους hooligans). Η κοινοτική δομή που παράγει πρωτογένεια είναι η κοινότητα της «διατεταγμένης τμηματοποίησης» (ordered segmentation). Πρόκειται για κοινότητες των οποίων το συνολικό «pattern» (μοντέλο) αρθρώνεται με βάση την ενοποίηση ηλικίας, φύλου, εθνικής και εδαφικής ενότητας, όπως ακριβώς είναι συναθροισμένα τα οικοδομικά τετράγωνα, δημιουργώντας μια ευρύτερη δομή (E. Dunning, P. Murphy, J. Williams, 1986, G. Suttles, 1968). Η σύλληψη της διατεταγμένης τμηματοποίησης του G. Suttles αποτελεί μια προχωρημένη επεξεργασία της διαφορικής κοινωνικής οργάνωσης (differential social organization) του E. Sutherland, με βαθύτερη ερμηνευτική εμβέλεια όσον αφορά τη διαμόρφωση των σύγχρονων street corner societies στο σύνολό τους και όχι μόνο των εμφανώς αποκλινουσών υποπολιτισμικών ομάδων (περίπτωση θεωρίας E. Sutherland). Επιπλέον, η διατεταγμένη τμηματοποίηση είναι

προϊόν των σύγχρονων Local Estate (Council) Communities της Βρετανίας, των Slums των Η.Π.Α. και των Η.Λ.Μ. των γαλλικών προαστίων, τα οποία παράγουν συνολική κουλτούρα (πιο συγκεκριμένα: υποκουλτούρα), νοοτροπία και τρόπο ζωής.

Στις συνθήκες της διατεταγμένης τμηματοποίησης η πρωτοβάθμια ομάδα είναι η ομάδα των συνομηλικών (peer group) και όχι η οικογένεια. Η ομάδα αυτή αποτελείται κατά κανόνα μόνο από άνδρες και έχει ως θεμελιώδη εσωτερικά δομικά χαρακτηριστικά την ηλικιακή διαβάθμιση (ιεραρχία), τη σεξιστική ταξινόμηση και την εδαφική ενότητα (E. Dunning κ.ά.). Με το δεδομένο ότι η δευτεροβάθμια κοινωνικοποίηση — σχολείο, πολιτιστικά ιδρύματα, κτλ.— είναι ιδιαίτερα ανίσχυρη και ελλιπής, η πρωτοβάθμια ομάδα των συνομηλικών θα αποτελέσει τον κυριότερο φορέα κοινωνικοποίησης. Αργότερα θα μετασχηματιστεί σε street corner band, στα πλαίσια μιας οργανικής και φυσιολογικής εξέλιξης. Εδώ ακριβώς βρίσκεται η αμεσότητα στην κοινωνιογένεση των πρωτογενών περιθωριακών: το άτομο, στα πλαίσια των ενδοομαδικών αλληλεπιδράσεων, επικοινωνιών, μαθήσεων και βιωμάτων, γίνεται περιθωριακό μαζί με το σύνολο σχεδόν της ομάδας. Συνήθως, στη φάση της πρώιμης εφηβείας του, δηλαδή πριν εισέλθει στις διαδικασίες της πολιτικής κοινωνικοποίησης.

Η παράκαμψη των διαδικασιών της πολιτικής κοινωνικοποίησης πιστοποιείται από το γεγονός ότι, στις ομάδες των πρωτογενών περιθωριακών νέων —ακόμη και στις πιο ριζοσπαστικές όπως αυτές των punks—, δεν συναντάμε ιδεολογήματα (πολιτικούς ή κοινωνικούς *προβληματισμούς*). Συναντάμε κυρίως πολιτικές και κοινωνικές στάσεις (attitudes), που είναι προϊόντα συναισθηματικών διεργασιών.

2.2. Δευτερογενείς μορφές περιθωριοποίησης (κοινωνιογένεσης)

Οι δευτερογενείς μορφές περιθωριοποίησης αποτελούν σχηματισμούς ενεργούς κοινωνικοπολιτισμικής σύγκρουσης που βρίσκονται στα όρια της περιθωριοποίησης και της κοινωνικής ενσωμάτωσης και θεσμοποίησης. Η δημιουργία τους οφείλεται στις κοινωνικοπολιτισμικές επιδράσεις ορισμένων πρωτογενών περιθωριακών κατηγοριών (κυρίως punk και rock'n'roll), οι οποίες λειτουργούν πάνω στις δευτερογενείς ως (συμβολικές) ενεργές μειονότητες. Σε μακροκοινωνικό επίπεδο, η διαμόρφωση δευτερογενών περιθωριακών κατηγοριών οφείλεται σ' ένα φαινόμενο κατ' εξοχήν μοντέρνο. Πρόκειται για το ρόλο της ίδιας της περιθωριοποίησης στις μεταβιομηχανικές κοινωνίες η οποία, ενώ μέχρι πρό τινος εθεωρείτο αποκλειστικά και μόνο αποτυχία ενσωμάτωσης, έγινε το σύμβολο της αντίθεσης, *ένα εργαστήριο στο*

οποίο διαμορφώνεται μια νέα κουλτούρα, ένα αντισχέδιο της κοινωνίας και μετασχηματίζεται σε κοινωνικό και πολιτιστικό κίνημα (Α. Touraine, 1984).

Έτσι εξηγείται, σε σημαντικό βαθμό, η δευτερογένεια που αποτελεί διεύρυνση, επέκταση της πρωτογενούς μορφής, *συμβολική της επεξεργασία και ιδεολογικοποίηση*. Οι δευτερογενείς περιθωριακοί είναι συμβολικοί περιθωριακοί, είναι οι *ιδεολόγοι punks, rock'n'rollers, rockabilies ή punkabilies*. Προέρχονται κυρίως από τις μεσαίες τάξεις και πιο συγκεκριμένα από τα στρώματα της διανοήσης. Το κοινωνικό τους αντισχέδιο είναι ο *σκληρός πυρήνας (hard core)* της αντίστοιχης περιθωριακής υποκουλτούρας των πρωτογενών (ο σκληρός πυρήνας ή το «σκληροπυρηνικό» *punk-rock, rock'n'roll, για παράδειγμα*). Με διαφορετική διατύπωση: τα αντισχέδια που υιοθετούν (και επεξεργάζονται) οι συμβολικοί τα έχουν «εκπονήσει» *πρωταρχικά* οι πρωτογενείς.

Οι αναγκαίες προϋποθέσεις (και οι μηχανισμοί) δευτερογενούς παραγωγής που έχουμε μέχρι στιγμής πιστοποιήσει (Α. Astrinakis, 1985) είναι οι ακόλουθες: η εκπόνηση ενός «ακτινοβόλου αντισχεδίου» της κοινωνίας ή, τουλάχιστον, η συμβολική ύπαρξη ενός συνόλου ιδεάσεων, από την πλευρά της πρωτογενούς κατηγορίας (όπως είναι το *punk-rock* ή το *rock'n'roll*)· η εκπομπή και διάχυση φαντασιακών-συμβολικών μηνυμάτων ευρείας εμβέλειας, που, με τη συμβολή των μέσων μαζικής ενημέρωσης και της πολιτιστικής βιομηχανίας, γίνονται συστήματα καθορισμού της κοινωνικής συμπεριφοράς (τέχνη, μόδα, αισθητική)· η λειτουργία της πρωτογενούς ομάδας ως ομάδας αναφοράς (R. Merton, 1968b και 1968c) και ως ενεργού (συμβολικής) μειονότητας (S. Moscovici, 1979).

Λίγες πρωτογενείς μορφές λειτουργούν έτσι (και συμπληρώνουν τους όρους) ώστε να συμβάλουν στη διαμόρφωση δευτερογενών μορφών. Σύμφωνα με τις μέχρι σήμερα διαπιστώσεις μας, μόνο στο χώρο του *rock'n'roll* υπάρχουν δευτερογενείς κατηγορίες: οι συμβολικοί *punks*, συμβολικοί *rock'n'rollers*, κτλ. Οι *hooligans*, οι *skinheads* και οι τυπικές *street corner societies* δεν παράγουν δευτερογένεια.

2.2.1. Η χρονικοϊστορική ακολουθία στην κοινωνιογένεση των δευτερογενών περιθωριακών μορφών

Οι δευτερογενείς μορφές διαμορφώνονται *μεταγενέστερα* των πρωτογενών, τις «ακολουθούν» ιστορικά. Ας αναπτύξουμε όμως ένα παράδειγμα, για να δούμε την *κοινωνιολογική φύση* της δευτερογένειας (και της πρωτογένειας) στην οποία το ιστορικό στοιχείο είναι ένας μόνο —σημαντικός βέβαια— παράγοντας.

Σύμφωνα με ορισμένες μελέτες μας σχετικά με τη διαμόρφωση του punk-rock στις Η.Π.Α. και τη Γαλλία (Α. Astrinakis, 1985), διαπιστώνουμε *ίση χρονική απόσταση*, περίπου δύο χρόνων, ανάμεσα στη διαμόρφωση των πρώτων punk groups στο Ηνωμένο Βασίλειο αφενός (1975-76) και στις Ηνωμένες Πολιτείες και τη Γαλλία αφετέρου (1977-78) — παρ' όλο που στις πρώτες υπήρχε έντονη παράδοση rock'n'roll και «underground» κινήσεων, ενώ στη δεύτερη η ροκ κουλτούρα ήταν ελάχιστα αναπτυγμένη. Όμως, στην πραγματικότητα *punk σε σχετικά μαζική μορφή* αναπτύχθηκε τόσο στις Η.Π.Α. όσο και τη Γαλλία, στα τέλη της δεκαετίας του 1970, όταν δηλαδή στη Μεγάλη Βρετανία είχε αρχίσει να παρουσιάζει συμπτώματα κρίσης και καμπής.

Στο παράδειγμά μας, δευτερογενή είναι τα πρώτα συγκροτήματα που εμφανίστηκαν στα 1977-78. Αποτελούνταν από συμβολικούς (διανοούμενους) punks. Στη συνέχεια, όταν μαζικοποιήθηκε, έγινε πρωτογενές (τέλη 1970): «έπιασε και ριζωσε» στα εργατικά milieu της Γαλλίας και των Η.Π.Α. Επομένως, ο παράγοντας της χρονικοϊστορικής ακολούθησης —ή/και προβαδίσματος— είναι ακριβώς προσδιορισμένος και αποτελεί εξαρτημένη μεταβλητή της κοινωνιολογικής ανάλυσης.

2.2.2. Το βασικότερο χαρακτηριστικό της δευτερογένειας συνίσταται στην *καθοριστική σημασία των συμβολικών διαδικασιών (και μηχανισμών) για την κοινωνιογένεσή της*. Κοινωνικό φαινόμενο της νεοτεριστικότητας, δημιουργήθηκε χάρη στα ιδιαίτερα αναπτυγμένα και ενισχυμένα συμβολικά συστήματα (κοινωνικής, πολιτιστικής, ψυχικής και τεχνολογικής φύσης). Σε αυτά οφείλεται η διεύρυνση, μαζικοποίηση και *διεθνοποίηση* των περιθωριακών συμπεριφορών, η *διάχυση του ενδογενούς με το εξωγενές*, της παραγωγής με την αναπαραγωγή.

Όπως ήδη αναφέραμε, οι δευτερογενείς μορφές περιθωριοποίησης είναι συμβολικές. *Μια πρωτογενής κοινωνική συμπεριφορά, αν δεν μπορεί να «συμβολικοποιηθεί», δεν παράγεται στη δευτερογενή της έκδοση*. Για τους λόγους αυτούς *το μοντέλο δευτερογενούς κοινωνιογένεσης το ονομάζουμε μοντέλο συμβολικής διαμεσολάβησης ή κοινωνιοψυχικής εμμεσότητας*: η κοινωνιογένεση των δευτερογενών περνάει μέσα από τους συμβολικούς, διαμεσολαβητικούς μηχανισμούς περισσότερο, και λιγότερο μέσα από «πρόσωπο με πρόσωπο» ενδοομαδική αλληλεπίδραση (interaction) και επικοινωνία. Επίσης, δεν είναι οι κοινωνικοοικονομικοί όροι της ζωής (με τη στενή έννοια) και τα κοινωνικοοικονομικά αδιέξοδα (πάλι με τη στενή έννοια) που γεννούν δευτερογενή περιθωριοποίηση, όσο *τα πολιτισμικά, συμβολικά, επικοινωνιακά προβλήματα* της νεοτεριστικότητας που πιέζουν προς τα εκεί.

Η κοινωνικοπολιτιστική κατάσταση (και προέλευση) των δευτερογενών είναι οι μεσαίες τάξεις και τα στρώματα της διανόησης. Η περιθωριοποίησή τους περνάει μέσα από τις δευτερογενείς ομάδες (π.χ. με μορφή παρέας-ομάδας και όχι πρωτογενούς ομάδας συνομηλίκων που στη συνέχεια «μετεξελίσσεται» σε μπάντα) αλλά και εξατομικευμένα, στις συνθήκες της μικροτοπικότητας (δύο τρεις φίλοι, ζευγάρι, κτλ.). Στις διαδικασίες της κοινωνικής τους μάθησης *συμβάλλουν τα συμβολικά συστήματα καθορισμού κοινωνικής συμπεριφοράς* (μόδα, τέχνη, μουσική, αισθητική), *τα μέσα μαζικής ενημέρωσης και η πολιτιστική και πληροφοριακή βιομηχανία* (δίσκοι, κασέτες, βίντεο, Hi-Fi, συνθεσάιζερ, κτλ.), *ως ανεξάρτητες μεταβλητές.*

2.3. Η «θυγατρική» παραγωγή (πολιτιστικών κινήματων περιθωριακής έμπνευσης)

Οι προϋποθέσεις διαμόρφωσης «θυγατρικής» κατηγορίας είναι —σύμφωνα με τις σημερινές μας γνώσεις επί του θέματος— οι ίδιες με αυτές της δευτερογενούς περιθωριοποίησης (βλ. 2.2.). Παράδειγμα *ολοκληρωμένης* θυγατρικής παραγωγής θεωρούμε το πολιτιστικό κίνημα *new wave* που διαμορφώθηκε κάτω από την επίδραση του βρετανικού *punk* κατά τα τέλη της δεκαετίας του 1970 (αρχές 1980).

Η μορφή αυτή περιθωριοποίησης (αν περιοριστούμε στα χαρακτηριστικά του *new wave*) είναι ιδιαίτερα ήπια, ρευστή, διαχυμένη και πραγματικά μαζική. *Το new wave είναι ένα πολιτιστικό κίνημα-μόδα περιθωριακής και μοντερνίστικης έμπνευσης που ενοποιείται μέσα στην προσωπικότητα και την κουλτούρα.* Η εξατομίκευση, ο ατομικισμός και ο ναρκισσισμός αποτελούν τα τρία ενοποιητικά (integrative) ψυχολογικά χαρακτηριστικά του, που εκφράζουν μια *avant-garde* κουλτούρα, σκόπιμα προκλητική. Η προκλητικότητα αυτή απορρέει από τη σύζευξη δύο διαμετρικά αντίθετων συνόλων πολιτισμικών προτύπων. Στον ένα πόλο διακρίνουμε τον υπερκομφορμισμό, την υπερκανονικότητα, τον υπερ-ρεαλισμό, την υπερκαθαρότητα (στο στυλ εμφάνισης: *new look*) και τη «High Tech». Στον αντίθετο, διακρίνουμε την υπερπεριθωριοποίηση, τον «underground» τρόπο ζωής (στη διασκέδαση: αλκοόλ, ξενύχτι, ναρκωτικά και «υπόγεια»), την αποστασιοποίηση (*role distance* σύμφωνα με τον E. Goffman, 1961) από τους τυπικούς-καθημερινούς (ritualized) κοινωνικούς ρόλους και το «πάθος» για το *rock'n'roll* (H. Obalk, A. Soral, A. Pasche, 1984).

Σύμφωνα με τις επεξεργασίες του A. Touraine (1984, 1984a) πάνω στα πολιτιστικά κινήματα τέτοιας φύσης, τα κινήματα αυτά παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον στις *απαρχές* μιας νέας ιστορικής περιόδου, όταν οι πολιτι-

κοί δράστες δεν αντιπροσωπεύουν ακόμα τις προσδοκίες και τις νέες κοινωνικές κινήσεις και, επιπλέον, ο μετασχηματισμός του πολιτισμικού πεδίου απαιτεί θεμελιώδεις συζητήσεις και κριτικές των ηθών και της πολιτισμικής ζωής. Η ώθηση (και προώθηση) προς τις πολιτιστικές «ακρότητες» είναι λοιπόν αναγκαία για τη δρομολόγηση των διαδικασιών της πολιτισμικής αντιπαράθεσης, ρήξης και αποδιάρθρωσης. *Δημιουργός τρόπων έκφρασης που καθορίζουν μια κουλτούρα ρήξης, ρευστή και μειονοτική, είναι η avant-garde* (G. Balandier, 1985), που σύμφωνα με τη θεωρία του R. Poggioli (1968) έχει τα εξής χαρακτηριστικά: Είναι ακτιβιστική. Είναι ανταγωνιστική. Είναι μηδενιστική. Είναι αγωνιώδης (αγωνία για όλα και για τον ίδιο της τον εαυτό). Συμβάλλει στην αλληλεγγύη και τη συνοχή των κοινοτήτων των εξεγερμένων και των ελευθέρων (libertaires). Καταβάλλει κάθε προσπάθεια για να μετασχηματίσει την καταστροφή σε θαύμα, το μη νόημα σε νόημα. Τέλος, λειτουργεί εξουθενώνοντας τις καταστροφικές δυναμικές που αποδεσμεύει η νεοτερικότητα.

3. Εξατομικευμένες και ομαδοκεντρικές μορφές περιθωριακής ομαδοποίησης

3.1. Η ομαδικότητα ως θεμελιώδης μορφή κοινωνικότητας

Τα συστήματα των κοινωνικών σχέσεων, οι μορφές συλλογικής ζωής των περιθωριακών συμπεριφορών, έχουν ως βάση τους την ομάδα. Η *ομαδικότητα* αποτελεί τη θεμελιώδη μορφή κοινωνικότητας σε όλες τις κατηγορίες των μοντέρνων υποπολιτισμικών ρευμάτων. Η ομάδα των συνομηλικών συνιστά τον βασικότερο φορέα κοινωνικοποίησης της εργατικής νεολαίας. Η «μπάντα» αποτελεί τη βασική μορφή οργάνωσης (και ενδεχόμενα τον μετεξελιγμένο τύπο της ομάδας των συνομηλικών) των νέων των «σκληρών» τμημάτων της εργατικής τάξης. Το rock'n'roll, το punk-rock, το hard rock και όλα τα ρεύματα του ροκ, είναι συνυφασμένα με το γκρουπ («σύνολο» στην ορολογία των ελλήνων ρόκερ). Η *συλλογικότητα*, αντίθετα, αποτελεί και αποτελούσε την κύρια μορφή έκφρασης της κοινωνικότητας των κινημάτων περιθωριακής έμπνευσης που έχουν αστική και διανοουμενίστικη αφετηρία. Οι κοινότητες της αντικουλτούρας, τα κοινόβια των hippies, οι κολλεκτίβες των σημερινών οικολόγων-εναλλακτικών συνιστούν πλαίσιο συλλογικής ζωής του ανεξάρτητου ατόμου.

Η *ομαδοποιημένη κοινωνικότητα* είναι λοιπόν το κύριο ποιοτικό και μορφικό χαρακτηριστικό του συστήματος των κοινωνικών σχέσεων των νέων υποπολιτισμικών ομάδων. Διακρίνουμε την περιθωριακή ομαδοποίηση σε

δύο βασικούς, «καθαρούς», για αναλυτικούς σκοπούς, τύπους. Ο ένας είναι ο *εξατομικευμένος τύπος*, όπου η εξατομίκευση και η ανεξαρτησία του ατόμου διατηρείται στα πλαίσια της ομαδικότητας. Τύπος σχήματος που εξασφαλίζει την ατομική ανεξαρτησία είναι η *χαλαρή ομάδα* (quasi-group, π.χ. σε μορφή παρέας). Ο άλλος τύπος είναι αυτός της *ομαδοκεντρικής περιθωριοποίησης*, όπου το άτομο είναι πλήρως συμμορφωμένο και εξαρτημένο από το «πνεύμα» και τις λειτουργίες της ομαδικής ύπαρξης. Τύπος ομάδας που υπαγορεύει και εξασφαλίζει τους όρους της εντατικής συμμόρφωσης είναι η ομάδα αυταρχικής καθοδήγησης, παρόμοια μ' αυτή που συνήθως συναντάται στις ομάδες παρεκκλίνουσας φύσης (gangs).

Ο Κ. Lewin επεξεργάστηκε εκείνη τη θεωρία της ομάδας που δίνει έμφαση στην *αμοιβαία εξάρτηση των μελών* και απορρίπτει τόσο τις απόψεις για την «ψυχή» και τη «συνείδηση» του σχηματισμού αυτού, ως ποιότητες ανεξάρτητες από τα άτομα που τον αποτελούν, όσο και τις απόψεις που θεωρούν την ομάδα ως μια απλή συνάθροιση (διάταξη) ατόμων. Στη θέση των απόψεων αυτών, ο Lewin ορίζει ένα *σύστημα σχέσεων ανάμεσα στα μέλη*. Αυτό το σύστημα των σχέσεων είναι που ονομάζουμε ομάδα. Η υπόσταση του συστήματος των σχέσεων πηγάζει, σε τελευταία ανάλυση, από τις ανάγκες των ατόμων-μελών. Οι ανάγκες όμως αυτές *επίσης καθορίζονται από τις ιδιαιτερότητες της ομαδικής κατάστασης* (K. Lewin, 1975).

Με τις επεξεργασίες της κατεύθυνσης της ομαδικής δυναμικής βρίσκουμε μια «διαλεκτική» εξήγηση στην *αλληλεπίδραση (και αλληλεξάρτηση) ατόμου-ομάδας και ομάδας-ατόμου, που μορφοποιεί τους δύο τύπους περιθωριακής ομαδοποίησης*. Στις κατηγορίες των περιθωριακών που διακρίνονται από προχωρημένη εξατομίκευση (όπως είναι οι συμβολικοί και δευτερογενείς punks) καθώς και στην περίπτωση των πολιτιστικών κινήματων περιθωριακής έμπνευσης (όπως είναι το new wave), διαμορφώνεται η *χαλαρή ομάδα*. Πρόκειται δηλαδή για ένα συνδυασμό εξατομικευμένης συμπεριφοράς, η οποία αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό της κουλτούρας της νεοτεριστικότητας, και ομαδικότητας, η οποία αποτελεί το κυριότερο γνώρισμα της κοινωνικότητας της μοντέρνας περιθωριοποίησης. Η διαμόρφωση ομάδων αυταρχικής καθοδήγησης, συναισθηματικής υπερταύτισης και υπερσυμμόρφωσης στις νόρμες (της μπάντας) συναντάται στις ζώνες του υποπρολεταριάτου, όπου η προσωπικότητα οικοδομείται στις συνθήκες της ομάδας των συνομηλίκων με το αξιολογικό τρίπτυχο: σκληρότητα-ιεραρχία-υποταγή (περιπτώσεις hooligans, skinheads αλλά και ορισμένων κατηγοριών punks).

Θα προχωρήσουμε τώρα σε μια συνοπτική ανατομία των δύο τύπων περιθωριακής ομαδοποίησης που περιλαμβάνει την ανάλυση της διαστρωμάτωσης της ομάδας (μελέτη των δομικών και δυναμικών στοιχείων της μικροο-

μάδας) και τη διερεύνηση της ποιότητας της κοινωνικότητας των ατόμων-μελών.

3.2. Η ομαδοκεντρική μορφή ομαδοποίησης

Η φαινομενολογική εικόνα των ποιοτικών χαρακτηριστικών της κοινωνικότητας ορισμένων περιθωριακών κατηγοριών μπορεί να σκιαγραφηθεί ως εξής: απομόνωση πλήρης στην ομαδικότητα, χωρίς εξατομίκευση ή συλλογικότητα. Στεγανοποίηση στους ανελαστικούς ιστούς της ομάδας με αυταρχικό στυλ καθοδήγησης. Συγκρουσιακές και ανταγωνιστικές ενδοομαδικές διατομικές και διομαδικές σχέσεις που καθορίζονται από την ιδιαίτερα δυνατή ομαδική ταυτότητα (group identity).

Η εικόνα αυτή αποτελεί συναρμολόγηση διάφορων ερευνών που έχουν γίνει στα πλαίσια της Κοινωνιολογίας της παρέκκλισης, της Εγκληματολογίας και των μελετών που αφορούν τις «παρεκτροπές» στη νεοτεριστικότητα⁶. Το πορτραίτο αυτό της κοινωνικότητας είναι προϊόν των ιδίων των όρων (οικονομικών, κοινωνικών, πολιτιστικών και ψυχικών) διαμόρφωσης και ύπαρξης των περιθωριακών ομάδων.

Οι λόγοι διαμόρφωσης μιας (περιθωριακής ή μη) κοινωνικής μικροομάδας εννοματούκ και τη δραστηριότητά της. *Αντικειμενική δε βάση ύπαρξης της ομαδικής κατάστασης αποτελεί η συγκεκριμένη δραστηριότητα, η οποία, ανάλογα με τη λογική της, αναπτύσσει το στρώμα αλληλεπίδρασης της ομάδας που συνιστά τη βάση της δυναμικής της ομαδικής υπόστασης* (G. Csepeľi, 1979). Όταν συγκεκριμένη δραστηριότητα της υποπολιτισμικής ομάδας είναι το «doing nothing» των punks (P. Corrigan, 1976) ή το «aggro» των hoodligans (E. Dunning κ.ά., 1986), τότε θα αναπτυχθεί ένα ανάλογο δίκτυο ενδοομαδικής αλληλεπίδρασης. Στην πρώτη περίπτωση (πανκ), θα είναι διαποτισμένο από τη λογική της απονοματοποίησης και της ανίας: η διαμόρφωση των ρόλων είναι αυθόρμητη, δεν συνδέεται με καθορισμένες θέσεις (positions), είναι δε κυρίως αποτέλεσμα των επεισοδιακών (με την εθνομεθοδολο-

---

6. Βλέπε δειγματοληπτικά: G. Mauger - C. Fosse-Poliak (1986), E. Dunning κ.ά. (1986), S. Hall - J. Clarke κ.ά. (1976), αναφορικά με την παρέκκλιση, W.F. Whyte (1955), A.C. Cohen (1958), αναφορικά με την εγκληματικότητα, G. Balandier (1986), P. Berger κ.ά. (1973), αναφορικά με τον εκμοντερνισμό. Σημειώνουμε επίσης ότι η «απομόνωση» και η «αποξένωση» είναι που λειτουργούν ως κυρίαρχο υοτίβιο στο ροκ εντ ρολ, αντικαθιστώντας την «αλλοτρίωση» των hippies και των σημερινών baba-cools (A. Astrinakis, 1975). Εμείς, στη μελέτη αυτή, ακολουθούμε τις μελέτες της *Ψυχολογίας (και της Κοινωνιολογίας) της ομάδας*, στηριζόμενοι κυρίως στις επεξεργασίες και αναπτύξεις των K. Lewin (1975), G. Csepeľi (1979 και 1986) και F. Pataki (1969).

γική έννοια) διαμορφώσεων των κοινωνικών καταστάσεων και διατομικών συναντήσεων. Στη δεύτερη περίπτωση (χούλιγκαν), όταν σκοπός είναι η «εξόντωση του άλλου» («to take one's end»), διαμορφώνεται ένα σταθερό και ιεραρχικά οργανωμένο δίκτυο θέσεων και ρόλων, προκειμένου να πραγματοποιηθούν τα επιθετικά καθήκοντα της ομάδας.

Τη γρήγορη και ακριβή λειτουργία του δικτύου αλληλεπίδρασης εξασφαλίζει το *επικοινωνιακό στρώμα της ομάδας*, του οποίου η *δομή και οι ρέουσες πληροφορίες (και νοήματα) δείχνουν τις ιδιαιτερότητες του γκρουπ*. Το επικοινωνιακό δίκτυο πραγματώνει τη μορφική πλευρά των σχέσεων, ενώ οι αλληλεπιδράσεις πραγματώνουν την περιεχομενολογική πλευρά —τις συναισθηματικές διαστάσεις των σχέσεων κι αυτές που έχουν σχέση με τη συμπεριφορά (G. Gsepele, 1979). Στις ομάδες που αναφερόμαστε δεν συναντάμε τύπους *απόλυτης ή κυκλικής επικοινωνίας που χαρακτηρίζουν τα γκρουπ που λειτουργούν συλλογικά-δημοκρατικά*. Συνήθως συναντάμε Y ή X τύπους που δημιουργούν *συγκεντρωτικό επικοινωνιακό δίκτυο*. Στη μορφή Y, το κεντρικό άτομο επικοινωνεί με δύο ή τρία μέλη. Στη μορφή X, το κεντρικό άτομο (το οποίο τοποθετείται στο μέσον του X) επικοινωνεί με τέσσερα, μεμονωμένα, μέλη (ενώ αυτά επικοινωνούν μόνο μαζί του).

Ένας τρόπος διερεύνησης της κατάστασης του δικτύου *διαπροσωπικών σχέσεων και συμπαθειών* της ομάδας είναι η κοινωνιομετρική μελέτη. Το κοινωνιόγραμμα πολλών περιθωριακών ομάδων θα διαμορφωθεί σε *«άστρο»* (παράλλαξη του επικοινωνιακού τύπου X στη σφαίρα των διαπροσωπικών σχέσεων-συμπαθειών) ή σε *«όριο»* (border). Η διαμόρφωση του «ορίου» συνιστά τη βαρύτερη περίπτωση απομόνωσης, όταν τα άτομα ούτε εκλέγουν ούτε εκλέγονται.

Το *δίκτυο των αξιών και κανόνων* αυτού του είδους των ομάδων διαμορφώνει το *υπερσυμμορφωμένο μέλος-άτομο*. Είτε πρόκειται για τη *φυσική δύναμη* ως αξία και νόρμα υποταγής (skinheads, hooligans), είτε για την *παραίτηση* λόγω της οποίας το άτομο δεν μπορεί να ζήσει σε διαφορετικά συλλογικά πλαίσια (συχνά punks). Επιπλέον, η *ανασφάλεια* («οντολογική ανασφάλεια»), τα συναισθήματα *αχρηστίας και ανυπαρξίας*, η *αποξένωση*, ο φόβος και η *εχθρότητα* για τον «εξωτερικό» κόσμο (out-group), που διαμορφώνει ένα *«απογυμνωμένο εγώ»* (F. Pataki) το οποίο συχνά βρίσκει καταφύγιο σε μια *στιγματισμένη κοινωνική ταυτότητα* (E. Goffman), δημιουργούν και ενισχύουν την *αντιφατική συνεκτικότητα* της ομάδας και *ενδυναμώνουν τους εσωτερικούς κανόνες λειτουργίας* της.

Η *αμοιβαία σχέση καθοδηγητή-καθοδηγούμενων* αποτελεί το κλειδί της ψυχολογίας της καθοδήγησης. Καθοριστικοί παράγοντες της αμοιβαίας αυτής σχέσης είναι το «καθοδηγητικό στυλ» και το «συλλογικό κλίμα». Την έννοια του *καθοδηγητικού στυλ* επεξεργάστηκε ο K. Lewin, συγκεκριμένο-

ποιώντας την σε τρεις τύπους —τον εξουσιαστικό (αυταρχικό), τον δημοκρατικό και τον αναρχικό—, που συνιστούν κοινωνιοψυχολογικές αφαιρέσεις, εφαρμοσμένες στις περιπτώσεις των μικροομάδων και των μικροκοινοτήτων (G. Csepeli, 1979). Σύμφωνα με τις παρατηρήσεις μας, τα βασικότερα χαρακτηριστικά της αυταρχικής καθοδήγησης προσιδιάζουν σε ορισμένες ομάδες περιφερειακών (hooligans, skinheads).

Διαπιστώνουμε δηλαδή την αρχή της διαταγής — ο «αρχηγός» καθορίζει κάθε κύρια κατεύθυνση στη δραστηριότητα της ομάδας, εντελώς αυθαίρετα τιμωρεί και επαινεί ή αναθέτει την εκτέλεση διάφορων καθηκόντων στα μέλη. Επίσης, και αυτό συντελεί στη διαμόρφωση ενός ιδιόμορφου κλίματος μέσα στην ομάδα (συλλογικό κλίμα), η μετέπειτα εξέλιξη κάθε δραστηριότητας είναι αβέβαιη, επειδή ο «αρχηγός» κατακρατά τις πληροφορίες που αφορούν το σύνολο.

Στους πανκ συναντάμε συχνότερα το αναρχικό *στυλ καθοδήγησης*. Οι αποφάσεις που αφορούν την ομάδα λαμβάνονται είτε ομαδικά είτε μεμονωμένα, με μια ελάχιστη (και συνήθως επί ίσοις όροις) συμμετοχή του καθοδηγητή. Ο τελευταίος δεν παρεμβαίνει «αρχηγικά» στις δραστηριότητες, δεν αξιολογεί, δεν επαινεί ούτε κρίνει. Δεν ασχολείται με οργανωτικά θέματα.

Ένας ενδιάμεσος επίσης τύπος (σύνθεση αναρχικού και δημοκρατικού *στυλ*) είναι η *οργανική ομάδα*, που συχνά συναντάμε σε punk-rock και rock'n'roll, *μουσικά κυρίως, γκρουπ* (A. Astrinakis, 1985). Εδώ, συνήθως δεν υπάρχει θέση καθοδηγητή. Καθοδηγητικούς ρόλους εκπληρώνουν διάφορα μέλη εναλλακτικά. *Η οργανική ομάδα συνιστά τον ιδανικό τύπο των πανκ.*

Οι σύνθετες λειτουργίες των στρωμάτων της ομάδας καθορίζουν την ενιαία φυσιογνωμία της, τη συνεκτικότητά της και εξασφαλίζουν αυτό που ο F. Merri αποκαλεί «συλλογικό βίωμα». Στη συγκρότηση της *ομαδικής συνεκτικότητας* συμβάλλουν καθοριστικά η *συνείδηση του «εμείς»* (in-group) και η *ομαδική ταυτότητα* (group identity). Τα ψυχικά αυτά μορφώματα, παίρνοντας μέσω υπερταύσεων απόλυτη συχνά μορφή, δημιουργούν τη διπολικότητα του «εμείς» σε αντιπαράθεση με το «αυτοί» για να αποτελέσουν έτσι τα παραγωγικά ψυχικά αίτια του εθνοκεντρισμού, της ξενοφοβίας, των εθνικών και φυλετικών διακρίσεων, που συχνά μετασχηματίζονται σε βία (skinheads, hooligans).

Στους πανκ συναντάμε, κυρίως, μορφές συμβολικής υπεροχής της ομάδας (συνθηματολογία τοίχων και ρηματοποιημένη επιθετικότητα-ειρωνεία, καγχασιός, απειλές). Έχουν *επιθετική συμπεριφορά*. Η βία που εκδηλώνουν είναι *συμβολικά επεξεργασμένη και γενικευμένη*: απευθύνεται σε ολόκληρη την κοινωνία (και όχι στη διπλανή ομάδα, όπως κάνουν οι skinheads και οι hooligans), γεγονός που υποδηλώνει το υπόβαθρο της κοινωνικής κριτικής (no future, fuck them all, kill them all, destroy, κτλ.). Εκφράζεται μέσα από επιθε-

τικά σημειολογικά χαρακτηριστικά (κόμμωση, μακιγιάζ, ντύσιμο) και γενικότερα από μια ιδιόμορφη παρουσίαση του εαυτού (presentation of self, E. Goffman). Έχει δικά της φόρουμ έκφρασης και παραστάσεων (performances): κονσέρτα, μπαρ, κτλ. Κυρίως όμως, δημιουργεί δική της κουλτούρα, τη μουσική και τη στιχουργική του rock'n'roll (A. Astrinakis, 1985).

3.3. Η εξατομικευμένη μορφή ομαδοποίησης

Η έννοια της εξατομικευμένης ομαδοποίησης υποδηλώνει την ποιότητα της κοινωνικότητας των δευτερογενών κυρίως περιθωριακών κατηγοριών (συμβολικοί πανκ, «θυγατρικό» new wave). Τα κεντρικά χαρακτηριστικά της κοινωνικότητας αυτής είναι η εξατομίκευση και η ελαστική-χαλαρή ομαδικότητα⁷. Ο συνδυασμός των χαρακτηριστικών αυτών δεν ισχύει σε ορισμένες δευτερογενείς ομάδες, που συνιστούν μια ιδιόμορφη, και αρκετά περιορισμένη, *τάση σεκτοποίησης* (πρόκειται για το «negative» punk και για το νεοψυχεδελικό rock'n'roll), στην οποία θα αναφερθούμε αργότερα (4.2.).

«Πριν δεκαπέντε ή είκοσι χρόνια, ένας νέος γινόταν χίππυ από αντίδραση στους γονείς του. Όμως από τα τέλη του 1970 και πέρα, η διαδοχή των κινημάτων της μόδας έγινε τέτοια, ώστε οι “γενιές” των νέων να μη διαρκούν περισσότερο από δύο ή τρία χρόνια. Έτσι, η παραδοσιακή αντίδραση στους γονείς τείνει να εξαφανιστεί μπροστά στην επικείμενη ανάγκη διαφοροποίησης από τους μεγαλύτερους, όσο νέοι και αν είναι. Ένας νέος γίνεται πανκ για να διαφοροποιηθεί και να διακριθεί από το μεγαλύτερο αδελφό του, ή τους μεγαλύτερους του λυκείου του, που παραμένουν baba-cools, είτε ακόμη για να μην “ξεπεραστεί” από τους νεότερους του...» (H. Obalk, A. Soral, A. Basche, 1984). Τα άτομα λοιπόν ψάχνουν να διαμορφώσουν τα ιδιαίτερα νοήματα της ζωής τους δημιουργώντας μια «μοναδική» ταυτότητα με το συνδυασμό στοιχείων που έχουν αντλήσει από διαφορετικές ομάδες και υποομάδες, με τις οποίες αισθάνονται συγγένειες. Πρόκειται για το φαινόμενο που ο J. Marx (1980) προσδιορίζει ως την *ιδεολογική κατασκευή του μεταμοντέρνου μοντέλου κοινωνιοψυχολογικής ταυτότητας στα πλαίσια των σύγχρονων πολιτιστικών κινήματων*: ένας λόγος που το άτομο προσχωρεί στην ομάδα είναι η οικδόμηση της ταυτότητάς του και, στη συνέχεια, η διαφοροποίησή του από τους άλλους.

Η «εθελοντική» βάση της ομαδοποίησης συμβάλλει, σε σημαντικό βαθμό,

---

7. Στο πρώτο στάδιο διερεύνησης βρίσκονται άλλα δύο χαρακτηριστικά. Πρόκειται για τη «σχετικά μειωμένη απομόνωση» και τη «σχετική συλλογικότητα». Το «σχετικό» και στις δύο περιπτώσεις αναφέρεται κυρίως στις ομαδοκεντρικές μορφές περιθωριοποίησης.

στη δημιουργία της χαλαρής ομαδικότητας. Η παρέα (ή χαλαρή ομάδα) διαμορφώνει βέβαια ορισμένες μορφές τελετουργιών και «μυσταγωγιών», που δημιουργούν τα κοινά-συλλογικά βιώματα στα μέλη της περιθωριακής ομάδας (F. Merēi). Όμως είναι περισσότερο το «*συνολικό κίνημα*» (το punk-rock ή το rock'n'roll, για παράδειγμα), μέσα από τους συμβολικούς του μηχανισμούς, που *διαμορφώνουν την κοινωνιοψυχολογική ταυτότητα* των ατόμων αυτών, παρά η συγκεκριμένη ομάδα, μέσα από τις λειτουργίες της ή το βαθμό συνεκτικότητάς της. Έτσι, και η ομαδική ταυτότητα των μελών, στο μέτρο που υπάρχει, είναι ανίσχυρη.

**4. Οι συλλογικές περιθωριακές συμπεριφορές είναι «μη δυνατά»
κοινωνικά κινήματα
(Η κοινωνική ταυτότητα των υποπολιτισμικών ομάδων)**

4.1. Οι δύο όψεις της κοινωνικής ταυτότητας

Η ποιότητα της κοινωνικής ταυτότητας την οποία διαμορφώνει μια κοινωνική ομάδα αντίστασης καθορίζει αποφασιστικά την *ιστορική της προοπτική*, την *πολιτική της δυνατότητα και αποτελεσματικότητα* καθώς και το *εύρος της κοινωνικής της επιρροής*. Ως συνισταμένη αυτών προκύπτουν οι όροι ύπαρξης της ομάδας, δηλαδή το αν θα αναπτυχθεί και θα μαζικοποιηθεί ή αν θα συρρικνωθεί και θα αποστεωθεί. Τα βασικά ποιοτικά στάδια (ανάπτυξης) της κοινωνικής ταυτότητας —«οι δύο όψεις της ταυτότητας» σύμφωνα με τον A. Touraine— είναι το *αμυντικό* και το *επιθετικό*. Στις περιπτώσεις μετασχηματισμού της ταυτότητας (από αμυντική σε επιθετική), *συχνά* συναντάμε ένα ενδιάμεσο-μεταβατικό στάδιο, το *αντιεπιθετικό*. Η αντιεπιθετική ταυτότητα είναι, συνήθως, και ιδιαίτερα αμφιθυμική: η ομάδα στο στάδιο αυτό, είτε αντεπιτίθεται και έπειτα αποσύρεται, είτε συνεχίζει, «περνώντας σε κανονική επίθεση», μετασχηματιζόμενη δηλαδή σε κοινωνικό κίνημα. Ο μετασχηματισμός πραγματοποιείται συνήθως όταν, κατά το αντιεπιθετικό στάδιο, η ομάδα δεν προβεί σε *επίκληση της ταυτότητάς της* («l'appel à l'identité» σύμφωνα με τον A. Touraine). Στην περίπτωση που γίνει επίκληση στην ταυτότητα, ο μετασχηματισμός της ομάδας σε κίνημα «μπλοκάρεται», γεγονός που έχει ως (βραχυπρόθεσμη ή μακροπρόθεσμη) συνέπεια είτε τη σεκτοποίηση, είτε την αποσύνθεσή της.

Στην ιστορία των μοντέρνων περιθωριακών συμπεριφορών διαπιστώνουμε πολλές παραλλαγές στη διαμόρφωση και ανάπτυξη της κοινωνικής ταυτότητας. Υπάρχουν περιπτώσεις υποπολιτισμικών ομάδων που δεν κατορθώ-

νουν να διαμορφώσουν *ολοκληρωμένη* αμυντική ταυτότητα. Τέτοιο παράδειγμα αποτελούν οι hooligans, οι οποίοι, κατά τη γνώμη μας, έχουν συγκροτήσει ένα είδος «κρυφοαμυντικής» ταυτότητας: στην πίεση του κοινωνικού ελέγχου (επίσημου και ανεπίσημου) απαντούν διττά. Στο επίπεδο της άμεσης επικοινωνίας απαντούν με υπεκφυγές —και συχνά αρνούνται την ταυτότητά τους. Στο επίπεδο της έμμεσης επικοινωνίας αντιδρούν επιθετικά και συχνά βίαια. Ορισμένες άλλες υποπολιτισμικές ομάδες έχουν διαμορφώσει ολοκληρωμένη (και συνεκτική) αμυντική ταυτότητα, όπως οι skinheads: η κοινωνική κάθε «ξένη» αξία ή κουλτούρα, περιφουράντας *έκδηλα* τα πολιτισμικά τους «στάνταρ». Υπάρχουν υποπολιτισμικές ομάδες που προσπάθησαν να *ξεπεράσουν* το αμυντικό στάδιο αλλά, σχεδόν αμέσως, αποσυντέθηκαν. Τέτοια ήταν η περίπτωση των mods στα 1966 (D. Hebdige, 1985). Οι punks αποτελούν, ίσως, την πλέον προωθημένη υποπολιτισμική ομάδα. Η οργάνωσή τους, αφού ξεπέρασε τα αμυντικά όρια, *προχώρησε στο αντιεπιθετικό στάδιο*, όπου, σε κατάσταση αμφιθυμίας, *έγινε επίκληση στην ταυτότητα*. Το αποτέλεσμα είναι (μέχρι στιγμής) ο διαμελισμός του κινήματος σε ένα ρεύμα που αρνητικό (negative) punk —και σε ένα άλλο ρεύμα *πολιτικοκοινωνικής δράσης*— το θετικό (positive) punk. Όμως, και το τελευταίο αυτό ρεύμα διέρχεται κρίση και αντιμετωπίζει πιέσεις αποσύνθεσης και από τις υπόλοιπες ομάδες του rock'n'roll που το «κατηγορούν» για πολιτικαντισμό (A. Astrinakis, 1985).

Είναι χαρακτηριστικό των περιθωριακών συμπεριφορών το να αδυνατούν να μετασχηματίζουν την κοινωνική τους ταυτότητα σε επιθετική. Αυτός είναι ο καθοριστικός δομικός εσωτερικός παράγοντας που εμποδίζει τη μετεξέλιξη τους σε κοινωνικά κινήματα, προσδίδοντάς τους έτσι την ιδιότητα των «μη δυνατών» *κοινωνικών κινήματων*, τα οποία στερούνται ιστορικής προοπτικής, παρ' όλο που εκφράζουν σημαντικές κοινωνικές συγκρούσεις και αντιθέσεις, παρ' όλο που προχωρούν σε δραστηριότητες αντιπαράθεσης. Ο συνδυασμός των χαρακτηριστικών αυτών είναι που τοποθετεί τις υποπολιτισμικές ομάδες στο *μεταίχμιο παρέκκλισης και κινήματος*.

4.2. Η κοινωνική ταυτότητα του punk (συνοπτική παρουσίαση μιας περιπτωσιακής μελέτης)⁸

Το punk ξεκίνησε ως περιθωριακή συμπεριφορά με έντονα στοιχεία δυναμι-

8. Από A. Astrinakis, 1985, σ. 73-83.

σμού, ενεργητικότητας και ζωντάνιας (τουλάχιστον στο επίπεδο της κοινωνικής συμπεριφοράς). Συνέχισε κατ' αυτόν τον τρόπο μέχρι το τέλος της καθυστερημένης punk περιόδου (1977-1980 περίπου). Στην περίοδο αυτή «αποπεριθωριοποιήθηκε» και διευρύνθηκε, σε αρκετά σημαντικό βαθμό. Είναι η εποχή της απογείωσης του (take off), όταν μετασχηματίζεται σε σχετικά μαζική νεανική υποκοουλτούρα — η εποχή των κομματιών «Never Mind the Bollocks», «Anarchy in the U.K.», «God Save (δηλ. shave) the Queen» των Sex Pistols και του «Something Better Change and Change Right Now» των Stranglers. Τότε ακριβώς διαδόθηκαν και κυριάρχησαν τα πολύχρωμα και φανταχτερά γυαλιά, μακιγιάζ και ντυσίματα.

Όμως, το άνοιγμα αυτό φαίνεται ότι προκάλεσε κρίση στην κοινωνική ταυτότητα της υποπολιτισμικής αυτής συμπεριφοράς. Είναι η μόνη εξήγηση που μπορούμε να δώσουμε στο γεγονός της *ξαφνικής εκδήλωσης μιας κάμψης, ακριβώς στην περίοδο της απογείωσης*. Φαίνεται λοιπόν ότι η αμυντική ταυτότητα δεν μπόρεσε να μετασχηματιστεί σε επιθετική. Πιο συγκεκριμένα, βρισκόμαστε μπροστά στη διαδικασία «*επίκλησης στην ταυτότητα*» που μπλοκάρει τη μετεξέλιξη του punk σε κοινωνικό κίνημα. Η επίκληση αυτή είναι ταυτόχρονα η πρώτη στιγμή της συγκρότησης των κοινωνικών κινήματων και, αν λειτουργήσει, η αποτυχία του περάσματος στη δεύτερη φάση, δηλαδή στην πραγματική τους παραγωγή (A. Touraine, 1984).

Η επίκληση αυτή εκδηλώνεται πολυδιάστατα και σε περισσότερες ευκαιρίες. Εν πρώτοις, στην κορύφωση των δραστηριοτήτων του, το «100 Club»⁹ εξαγγέλλει την αυτοδιάλυσή του, λόγω ριζικών διαφωνιών μεταξύ των ιδρυτικών γκρουπ. Η διάλυση γίνεται ουσιαστικά το 1980 (τυπικά δε το 1981). Οι λόγοι των διαφωνιών είναι πολλοί και διάφοροι και κυρίως: «Υπάρχει ακόμα punk, όταν καθένας μπορεί να γίνει punk;» Οι Clash, μια από τις πιο «θετικές», πολιτικοποιημένες μπάντες του punk είναι έτοιμοι να διαλυθούν. Δύο από τα πέντε μέλη του συγκροτήματος υποστηρίζουν ότι η μπάντα δεν έχει κανένα λόγο ύπαρξης, εφόσον η αστυνομία έπαψε να τους καταδιώκει, ενώ οι εταιρείες δίσκων τους προσκαλούν να κάνουν ηχογραφήσεις — «Police on my Back» και «Police is growing in the Streets» ήταν δύο από τα πιο διαδεδομένα κομμάτια τους¹⁰...

Στο χρονικό αυτό διάστημα αρχίζει να εμφανίζεται το «αρνητικό» punk μέσα σε μια ατμόσφαιρα εσωστρέφειας και απομόνωσης. Ορίστε τα ονόματα μερικών γκρουπ που δεσπόζουν στη βρετανική σκηνή του rock'n'roll μεταξύ

9. Το «100 Club» ήταν ο πρώτος και μοναδικός «επίσημος» φορέας των πανκ της πρώτης γενιάς (1976-1981). Στην ίδρυσή του συμμετείχαν οι Clash, οι Cure, οι Stranglers και η Siouxsie and the Banshees.

10. Ένα από τα «θεμελιώδη αξιώματα» του πανκ είναι η δημιουργία ανεξάρτητων εταιρειών παραγωγής δίσκων. Τελικά το γκρουπ μόνο διαμελίστηκε.

1981-1982: The March Violets, The Sisters of Mercy, Death in June, Dead can Dance, Death Cult. Τα συγκροτήματα αυτά από τη μια πλευρά ανάγουν το punk σε μεθοδολογία και, από την άλλη, αρνούνται την ύπαρξη οποιασδήποτε punk κίνησης. Ταυτόχρονα όμως υιοθετούν πλήρως τη «διαγωγή punk».

Ακόμη, προκειμένου να επιβεβαιώσουμε την άποψή μας, ότι ήταν η κρίση ταυτότητας που προκάλεσε την κρίση αυτή, υπογραμμίζουμε το γεγονός της μεταστροφής των περισσότερων συγκροτημάτων που υπάρχουν ακόμη από την πρώτη γενιά του punk από θετικά σε αρνητικά. Οι Cure, οι Siouxsie and the Banshees, οι Bauhaus πριν διαλυθούν, έχουν προσανατολιστεί —εδώ και δύο με τρία χρόνια— προς το αρνητικό (ψυχολογικό) punk-rock, συμβάλλοντας στη γένεση της νεοψυχεδέλειας, του psycho-punk και του psychabilly.

Συγχρόνως με την εμφάνιση του αρνητικού punk, αντιλαμβανόμαστε ενδιαφέρουσες αλλαγές σημαντικής και σημειωτικής φύσης. Πρόκειται, προπαντός, για τη γενίκευση και κυριάρχηση του μαύρου χρώματος («dark way»). Όλα είναι μαύρα: τα μαλλιά, το μακιγιάζ, τα ρούχα...

Επίσης, την περίοδο αυτή βλέπουμε για πρώτη φορά την επινόηση της περιοδικοποίησης —pre-punk, punk, post-punk— και της κατηγοριοποίησης σε «θετικό» και «αρνητικό» (κατηγορίες κατασκευασμένες από το New Musical Express, «επίσημη» θεωρητική εστία του βρετανικού punk-rock). Έτσι, τα αρνητικά συγκροτήματα αυτοκαθορίζονται ως meta-punk σύνολα.

Ξεκινώντας από το 1982 (περίπου), το θετικό punk φαίνεται να εμπλουτίζεται με ορισμένα νέα χαρακτηριστικά. Αντιλαμβανόμαστε μια ιδιαίτερα αυξημένη «εισροή» «grass-roots bands» που προέρχονται από τα «subs» του Λονδίνου και τις άλλες βιομηχανικές πόλεις. Γίνεται πιο διεκδικητικό, πολιτικά και κοινωνικά, περισσότερο στρατευμένο και ενεργητικό. Είναι η *αυτοπροσδιοριζόμενη δεύτερη γενιά του punk* (που συνήθως αρνείται τον όρο meta-punk): ο Billy Brag, οι Popular History of Signs, οι Three Johns, οι Mekons, οι Red Lorry, οι Redskins, οι New Model Army και πολλά άλλα σύνολα.

Μήπως το punk έλυσε την κρίση της κοινωνικής του ταυτότητας; Μήπως την ξεπέρασε μετασχηματίζοντάς την σε επιθετική;

4.2.1. Το «θετικό» punk

Το θετικό punk αναπτύσσεται σε δύο κύριους άξονες. Ο πρώτος σχετίζεται με τον προσανατολισμό του προς την πολιτική δράση, την πολιτικοποίησή του. Η ανεργία των νέων, οι απεργίες των ανθρακωρύχων, η ακρίβεια, ο πληθωρισμός και η πτώση του επιπέδου ζωής, κυρίως της νεολαίας και της εργατικής τάξης, ο αντιατλαντισμός και ο αντιθατσερισμός, αποτελούν ορισμένα

από τα κεντρικά θέματα της κοινωνικής δράσης των θετικών punk συγκροτημάτων. Τα πιο ορατά νήματα που οδηγούν τους punks προς αυτές τις κατευθύνσεις είναι δύο. Από τη μια πλευρά είναι η περιθωριοποίηση των κοινωνικών συγκρούσεων και εντάσεων στις μεταβιομηχανικές κοινωνίες — κοινωνική διαδικασία πολύ πιο έντονη στη βρετανική κοινωνία. Κάτω από αυτές τις συνθήκες βλέπουμε τους punks να αγωνίζονται ενάντια στην ανεργία: τα επίσημα εργατικά συνδικάτα ενδιαφέρονται μόνο για τις διεκδικήσεις των εργατών, αποκλείοντας τους ανέργους. Από την άλλη πλευρά βρίσκουμε την ιστορική προέλευση του βρετανικού rock'n'roll και τους δεσμούς του με την ποπ παράδοση¹¹. Εδώ εντάσσεται και η προβληματική της «βρετανικής πτώσης» (κρίση της «βρετανικής υπερηφάνειας», δηλαδή της εθνικής ταυτότητας των Βρετανών).

Ο δεύτερος άξονας συνίσταται στη διάκριση των σχέσεων μεταξύ αυθόρμητης-σποραδικής κοινωνικής δράσης μερικών ομάδων, και σχετικά συντονισμένης κοινωνικής δράσης με προσδιορισμένο αντίπαλο, *ως μορφή έκφρασης ενός κινήματος*. Η προσπάθεια αυτή είχε αρχίσει από τους Clash — «Give me Enough Hope» 1978, «London Calling» 1979, «Sandinista» 1980, «Combat Rock» 1982— καρποφόρησε όμως με τα συγκροτήματα της δεύτερης γενιάς που αναπτύσσουν μια ολόκληρη αλυσίδα από συντονισμένες και συλλογικές κινητοποιήσεις (όπως είναι η συνεργασία μεταξύ Redskins, Neurotics, Mekons κ.ά., το πρόγραμμα «Anti-Government Warning» με τη συμμετοχή συγκροτημάτων punk, οργανώσεων του Εργατικού Κόμματος, εργατικών συνδικάτων, κτλ.).

Στο θετικό punk της δεύτερης γενιάς, λοιπόν, αντιλαμβανόμαστε διεργασίες που σηματοδοτούν το «απομπλοκάρισμα» της κρίσης της κοινωνικής ταυτότητας, *τείνοντας να μετασχηματίσουν την ταυτότητα αυτή σε επιθετική*.

4.2.2. Το «αρνητικό» punk

Το αρνητικό punk προχωράει σε μια συνολική αμφισβήτηση των κυρίαρχων κοινωνικοπολιτισμικών αξιών. Μάλιστα γενικεύει την κριτική του στο σύνολο του σύγχρονου πολιτισμού (βιομηχανία-τεχνολογία-ορθολογισμός). Όμως, παρουσιάζει ως απάντηση ένα εξ ίσου γενικευμένο αδιέξοδο, αρνούμενο κάθε νόημα στην κοινωνικοπολιτιστική δράση και στρεφόμενο, τελικά, σε έναν απόλυτο «ψυχολογισμό» (ενδοψυχική θεώρηση). Η απαισιοδοξία, η ον-

---

11. Από εδώ προέρχονται και οι ειρωνείες των γάλλων κριτικών του ροκ εντ ρολ (π.χ. στη *Liberation*, στο *Moderne*, κτλ.) για λαϊκισμό (populisme) και «εργατισμό» (travaillisme) στο βρετανικό πανκ.

τολογική ανασφάλεια (όπως την εννοεί ο D. Laing) και η απονοματοποίηση αποτελούσαν, ανέκαθεν, κεντρικά πολιτισμικά χαρακτηριστικά στη συνολική νοοτροπία του punk. Μετασχηματιζόταν όμως σε «κωμικοτραγικό» στο επίπεδο της συμπεριφοράς, πράγμα που τροφοδότησε τη ζωντάνια και «φαντασμαγορικότητα» της υποκουλτούρας αυτής. Με τη διαμόρφωση της αρνητικής κίνησης, τα παραπάνω χαρακτηριστικά υποχωρούν (αν δεν εξαφανίζονται).

Τρεις είναι οι τάσεις που —κατά προσέγγιση— μπορούμε να διακρίνουμε στο αρνητικό punk. Η πρώτη ασχολείται με ένα είδος φιλοσοφικής κριτικής του πολιτισμού, μαρκουζιανής έμπνευσης. Αντιλαμβάνεται τον πολιτισμό ως «πηγή κάθε δυστυχίας», όπου ο άνθρωπος έχει γίνει «μονοδιάστατος». Χαρακτηριστικός εκφραστής της κίνησης αυτής είναι το ολλανδικό γκρουπ Mecano:

I pray the crime of sensuality
give advice in lies with ability
evil heart without throw, I'm one of the mob
who sel... morality...

Links don't answer to rules
of reasonableness
collected out of chaincrashing ways.
Links adopt new methods
in treasonableness
of acquired strainlashing days...¹²

Η δεύτερη είναι καθαρά ψυχολογική. Αναπτύσσει τη θεματολογία της σε πλαίσια συναισθηματικά (και κυρίως συγκινησιακά): διαπροσωπικές σχέσεις, ερωτικά προβλήματα και ενδοατομικές κρίσεις. Η σημερινή δουλειά των Cure είναι ιδιαίτερα αντιπροσωπευτική της κατεύθυνσης αυτής (π.χ. το «Shake Dog Shake», 1984).

Η τρίτη είναι η λεγόμενη «κίνηση του θανάτου»¹³. Το μπλοκάρισμα της επικοινωνίας και των διατομικών σχέσεων έχει ως συνέπεια την κρίση του υποκειμένου και της εξατομίκευσης, είτε ότι η ίδια η εξατομίκευση καταλήγει ίσως στο παιχνίδι με το θάνατο, στην «πρόκληση και βίωση των ψυχικών

12. Από το άλμπουμ των Mecano, παραγωγή Mecano, 10.9.1980.

13. «Mouvance de la mort» το αποκαλούν οι γάλλοι θεωρητικοί του rock'n'roll (*Moderne*, février. 1984, n° 0 και Juillet, 1984, n° 1, *Gloria*, février-mars, 1984, n° 7).

διεργασιών που οδηγούν στο θάνατο»¹⁴. Όμως οι διαδικασίες αυτές αποκοτούν τις δικές τους ανεξάρτητες δυναμικές, που οδηγούν συχνά στην αυτοκτονία —έκδηλη ή λανθάνουσα— με τη χρήση παραισθησιογόνων, ηρωίνης και κοκαΐνης που είναι ιδιαίτερα διαδεδομένες στις ομάδες της κατεύθυνσης αυτής, ενώ το θετικό punk εναντιώνεται με ιδιαίτερη οξύτητα σε παρόμοιες εμπειρίες.

5. Οι συλλογικές περιθωριακές συμπεριφορές είναι ενεργές (συμβολικές) μειονότητες

Η ψυχολογία των ενεργών μειονοτήτων θεωρεί ότι μια κοινωνική ολότητα είναι ενεργός μειονότητα όταν τα σχέδια και οι απαντήσεις που έχει είναι αντίθετα με τα αντίστοιχα που κυριαρχούν στο κοινωνικό σύστημα τη δεδομένη ιστορική στιγμή, όταν διακρίνεται από σταθερότητα στη διαφορά της αυτή και όταν μπορέσει να αποτυπώνει τα σχέδιά της στη λογική του κοινωνικού συστήματος (στο οποίο ανήκει), με άλλα λόγια, όταν επιδρά κοινωνικά (S. Moscovici 1979, Σ. Παπαστάμου-G. Mugny 1983). Νομίζουμε ότι *ορισμένες περιθωριακές συμπεριφορές συμπληρώνουν αυτές τις τρεις γενικές προϋποθέσεις*, ώστε να θεωρηθούν ενεργές κοινωνικές μειονότητες. Πρόκειται κυρίως για εκείνες τις υποπολιτισμικές ομάδες και κινήματα που κινούνται στο χώρο του rock'n'roll (περίπτωση θετικού πανκ), οι οποίες έχουν *αντιεπιθετική κοινωνική ταυτότητα και επομένως εμμένουν στην ενεργητική διαφορά τους*¹⁵ με τις κυρίαρχες αξίες του κοινωνικού συστήματος ενώ, ταυτόχρονα, αναπτύσσουν την κοινωνική τους επιρροή. Το μέγεθος της τελευταίας το συναντήσαμε στην ανάπτυξη της πρωτογένειας και της δευτερογένειας: οι δευτερογενείς μορφές δημιουργήθηκαν κάτω από την κοινωνική επίδραση των πρωτογενών. Το ίδιο ισχύει και για τα πολιτιστικά κινήματα περιθωριακής έμπνευσης (περίπτωση new wave).

Το πρόβλημα που πρέπει να διερευνηθεί *αφορά τις διαδικασίες και τις μορφές άσκησης της κοινωνικής επίδρασης των ενεργών υποπολιτισμικών ομάδων*. Αυτό επειδή οι *συγκεκριμένοι θεωρητικοί όροι (προϋποθέσεις)* που βάζει η θεωρία της ψυχολογίας των ενεργών μειονοτήτων, αλλά και ο επιστημολογικός της «εγκλεισμός» στη γνωστική πειραματική μεθοδολογία έ-

14. Συνεντεύξεις με την Siouxsie (των Banshees) στο *Gloria* n° 7 και με τους Cristian De-ath στο «La voix du Léopard», F.M. Stéreo, 96.1 Mhz, Paris.

15. Υπογραμμίζουμε τη σταθερότητα στη διαφορά κυρίως παρά στη συμπεριφορά. Οι κοινωνιοψυχολόγοι των ενεργών μειονοτήτων, ενώ αναφέρονται και στη (σταθερότητα στη) διαφορά, τη συγκεκριμενοποιούν συνήθως σε σταθερότητα στη συμπεριφορά.

ρευνας, συμβάλλουν μόνο στην προσέγγιση και ερμηνεία της κοινωνικής επιρροής ορισμένων ήδη αποκρυσταλλωμένων και θεσμοποιημένων νέων κοινωνικών κινημάτων (και κυρίως πολιτικών κινημάτων και οργανώσεων, όπως είναι οι οικολόγοι, οι ειρηνιστές, οι αντιμιλιταριστές, κτλ., στους οποίους άλλωστε και αναφέρονται τόσο οι θεωρητικές επεξεργασίες, όσο και οι πειραματικοί χειρισμοί των γνωστικών κοινωνιοψυχολόγων). Έτσι, αποκλείεται η διερεύνηση και ερμηνεία της κοινωνικής επιρροής των ενεργών υποπολιτισμικών ομάδων και κινημάτων (Κ. Λέτσιος-Α. Ασρινάκης, 1986). Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με τους Σ. Παπαστάμου και G. Mugny (1983), μια μειονότητα είναι ενεργός όταν έχει σταθερότητα στη συμπεριφορά της, όταν διαπραγματεύεται με τον πληθυσμό και όταν το είδος της διαπραγματεύσεως αυτής είναι ευλύγιστο (και όχι άκαμπτο). Όμως, οι περιθωριακές ομάδες δεν έχουν στρατηγικές διαπραγματεύσεως, δεν έχουν ευλυγισία, ούτε μια επεξεργασμένη και σταθερή συμπεριφορά (εμφανίζουν, αντίθετα, τον «μεταγενέστερο» αντίκτυπο¹⁶ στην κοινωνική τους επιρροή). Είναι μέσα στη φύση τους να μην «περνούν» την κοινωνική τους επιρροή μέσα από τις προαναφερόμενες διαδικασίες: είναι «ρέοντα» και συνεχώς μετασχηματιζόμενα μικροκίνηματα (Κ. Λέτσιος - Α. Ασρινάκης, 1986). Η θεσμοποίησή τους ή, έστω, η αποκρυστάλλωσή τους —ώστε να είναι σε θέση να διαπραγματευτούν κτλ.— οδηγεί αφενός σε εσομάτωση και αφομοίωση και αφετέρου σε αποστέωση (όπως είναι το σύγχρονο παράδειγμα ορισμένων ομάδων των άγγλων πανκ που, αφού έγιναν από περιφερειακοί κεντρικοί, μετατράπηκαν σε μοντερνίστικο κίνημα αισθητικής, αφομοιώθηκαν και αποστεώθηκαν¹⁷ ή των mods στα 1966 σύμφωνα με τον D. Hebdige).

Οι μορφές άσκησης και οι διαδικασίες κοινωνικής επίδρασης των ενεργών υποπολιτισμικών ομάδων είναι λοιπόν έξω από την παρούσα ερμηνευτική δύναμη της θεωρίας της ψυχολογίας των ενεργών μειονοτήτων (και της πειραματικής γνωστικής Κοινωνικής Ψυχολογίας γενικότερα). Αυτό επειδή η κοινωνική επιρροή των υποπολιτισμικών ομάδων είναι «πρώτα» ζήτημα αλληλεπίδρασης —με την έννοια των ιντεραξιοιστών— και «έπειτα» γνωστικών δομών και διαδικασιών (ας μας επιτραπεί αυτή η ιεραρχική διάκριση για αναλυτικούς σκοπούς). Για το λόγο αυτόν νομίζουμε ότι έχουμε να κάνουμε με έμμεσες μορφές άσκησης και συμβολικές διαδικασίες κοινωνικής επίδρα-

16. «Η επιρροή των μειονοτήτων δεν είναι ούτε άμεση, ούτε στιγμιαία, αλλά λανθάνουσα και, μερικές φορές, εμφανίζεται “καθυστερημένα”. Η ακαμψία στη διαπραγμάτευση εντείνει ένα τέτοιο φαινόμενο» (Σ. Παπαστάμου - G. Mugny, 1983: 70).

17. Μπορούμε επίσης να αναφέρουμε και την περίπτωση του (βρετανικού) positive punk (με επικεφαλής τον Billy Brag και τους Redskins) που πράγματι έχει προχωρήσει σε διαπραγματεύσεις με τον «πληθυσμό» (και τους αντιπολιτευόμενους πολιτικούς του L.P.) με τίμημα τη διαφαινόμενη απομόνωσή του από την υποκουλτούρα του ροκ εντ ρολ (Α. Astrinakis, 1985).

σης στις ενεργές περιθωριακές συμπεριφορές. Έμμεση μορφή άσκησης κοινωνικής επίδρασης σημαίνει ιντεραξιονιστική *συνδιαλλαγή* (transaction), με την έννοια του E. Lemert (1964). Έτσι, για παράδειγμα, ένα *κονσέρτο ροκ* αποτελεί μια συνδιαλλαγή μεταξύ του μουσικού συγκροτήματος και του ακροατηρίου και συνιστά έτσι μορφή άσκησης κοινωνικής επιρροής¹⁸, που συμπεριλαμβάνει, βέβαια, και προσπάθειες πειθούς. Δεν είναι διαπραγμάτευση σε επίπεδο γνωστικής δομής (όπως, για παράδειγμα, συμβαίνει μεταξύ μιας ομάδας οικολόγων και του πληθυσμού). Οι διαδικασίες κοινωνικής επίδρασης που ενεργοποιούν οι υποπολιτισμικές ομάδες είναι *συμβολικές*. Λειτουργούν *συγχρόνως*, και *εξίσου*, σε πολλαπλά επίπεδα —λεκτικά, μεταλεκτικά, πραγματικά και φαντασιακά— και «περνούν» μέσα από τα συστήματα καθορισμού της κοινωνικής συμπεριφοράς (μέσα μαζικής ενημέρωσης, τέχνη, αισθητική, πολιτιστική βιομηχανία και ανεξάρτητες παραγωγές, μόδα, κτλ.). Καταλήγουν έτσι σε συλλογικές αναπαραστάσεις που εσωτερικεύονται στην προσωπικότητα (interiorization με την έννοια του G.H. Mead).

Ορισμένα είδη υποπολιτισμικών ομάδων είναι λοιπόν συμβολικές (και έμμεσες) ενεργητικές μειονότητες. Η ιδιότητά τους αυτή είναι συνυφασμένη με τη φύση τους ως συμπεριφορών περιθωριακών και μη δυνατών κινήματων που δρουν περισσότερο σε πολιτισμικό και συμβολικό επίπεδο παρά στα πολιτικά (και θεσμικά) πεδία της κοινωνίας. Γι' αυτό και η κοινωνική τους επιρροή δρομολογεί καινοτομίες που αφορούν κυρίως τη σφαίρα της νοοτροπίας και του τρόπου ζωής.

6. Οι μοντέρνες υποπολιτισμικές ομάδες είναι αποτέλεσμα των διαδικασιών του «προσπολιτισμού» (acculturation)

Οι εγγενείς και ευρύτερες διαδικασίες του προσπολιτισμού (acculturation) που λειτουργούν στις κοινωνίες της νεοτεραιότητας —«modernité auto-acculturante» σύμφωνα με τον G. Balandier (1985)— έχουν συντελέσει καθοριστικά στη διαμόρφωση των «εσωτερικών» (ιδεολογήματα, συλλογικές αναπαραστάσεις, αξίες, στάσεις) και «εξωτερικών» (κοινωνική συμπεριφορά, κοινωνική δράση, στυλ, κτλ.) χαρακτηριστικών των μοντέρνων περιθωριακών ομάδων. Μέσα από το σύνολο των διαδικασιών που συνιστούν τον προσπολιτισμό (και αποπολιτισμό), θα εξυψώσουμε και θα παρουσιάσουμε συνοπτι-

---

18. Σύμφωνα με τη «μυθολογία» του ροκ εντ ρολ, το βορειοαμερικανικό πανκ σύνολο The Ramones κατά τη διάρκεια της τουρνέ του στην Αγγλία, «έντυσε πανκ» πολλές εκατοντάδες νεαρών Άγγλων μέσα σε δύο ώρες (δηλαδή κατά τη διάρκεια της συναυλίας του), *Σχολιαστής*, τεύχ. 21, 1.12.1984.

κά δύο συγκεκριμένες κεντρικές διαδικασίες που η συμβολή τους στη διαμόρφωση και μορφοποίηση των υποπολιτισμικών ομάδων είναι ιδιαίτερα σημαντική. Η πρώτη είναι η διαδικασία του *πολιτισμικού συγκρητισμού* και η δεύτερη εκείνη του *παραδοσιακού εκλεκτικισμού*.

6.1. Ο πολιτισμικός συγκρητισμός

Οι περισσότερες περιθωριακές ομάδες διαμορφώθηκαν μέσα από το κανάλι του πολιτισμικού συγκρητισμού. Οι πανκ, μέσα από τη γειννίαση, αλληλοεξέλιξη (αλλά και αντιπαράθεση) με τους Rastas, οι skinheads με τους δυτικο-ινδούς «underground» και οι mods με τη μαύρη μουσική soul (D. Hebdige, 1985). Πηγαίνοντας κάπως μακρύτερα: το rock'n'roll στο σύνολό του δεν θα υπήρχε χωρίς τις επιδράσεις (και εμπνεύσεις) της αφρικανικής μουσικής. Η πιο εύλωτη, αναμφισβήτητη μαρτυρία της λειτουργίας του συγκρητισμού είναι το *στυλ* (το παρουσιαστικό) των ομάδων αυτών.

Συμπληρωματικά στον πολιτισμικό συγκρητισμό διαπιστώνουμε τη λειτουργία του πολιτιστικού συγκρητισμού¹⁹. Με αυτό τον τρόπο σχηματίζεται, για παράδειγμα, η αισθητική του new wave (μπριγιαντίνη, ζελέ, εργατικά πουκάμισα) ή του rockabilly (τιράντες κτλ.): με ένα «ανακάτεμα» μόδας διάφορων λαϊκών τάξεων, διάφορων εποχών και από διαφορετικές υποκοινοπολιτισμικές ομάδες.

6.2. Ο παραδοσιακός εκλεκτικισμός

Σε άμεση σύνδεση με τον πολιτισμικό (και πολιτιστικό) συγκρητισμό βρίσκεται ο παραδοσιακός εκλεκτικισμός. Με την έννοια αυτή, αντιλαμβανόμαστε το συνδυασμό ορισμένων μορφών παραδοσιακότητας, όπως τις αναπτύσσει ο G. Balandier (1985). Πρόκειται κυρίως για τις μορφές της *θεμελιώδους παραδοσιακότητας* (traditionalisme fondamental) και της *παραδοσιακότητας της αντίστασης* (traditionalisme de résistance)²⁰.

---

19. Αν με την έννοια του πολιτισμικού συγκρητισμού εννοούμε τη σύνθεση στοιχείων από διαφορετικούς πολιτισμούς (και μακροκοινοπολιτισμικές ομάδες) στον τρόπο ζωής, στη νοοτροπία, στο *στυλ*, κτλ., με την έννοια του πολιτιστικού συγκρητισμού εννοούμε μιαν ανάλογη διαδικασία από διαφορετικά κοινωνικοπολιτισμικά *milieu* (και ομάδες) στα πλαίσια της ίδιας πολιτισμικής ενότητας.

20. Με την έννοια της *θεμελιώδους παραδοσιακότητας* ο G. Balandier προσδιορίζει τις προσπάθειες διασφάλισης, προστασίας και υπεράσπισης των αξιών, μοντέλων και κοινωνικοπολιτισμικών πρακτικών που έχουν ριζώσει περισσότερο στην ιστορικοκοινωνική συνέχεια.

Με την έννοια της *παραδοσιακότητας της αντίστασης* προσδιορίζει εκείνες τις προσπάθειες

Ο παραδοσιακός εκλεκτικισμός διαφέρει ως προς την απόχρωση και την έντασή του, από ομάδα σε ομάδα. Επίσης, ποικίλλει ανάλογα με το επίπεδο ανάπτυξης των συγκρουσιακών (και αμφισβητησιακών) χαρακτηριστικών της υποπολιτισμικής ομάδας. Στους punks, για παράδειγμα, παίρνει περισσότερο τη μορφή της παραδοσιακότητας της αντίστασης. Στους skinheads διαμορφώνεται κυρίως σε ένα είδος συντηρητικού φονταμενταλισμού, αρκετά συγκροτημένου και συστηματοποιημένου. Στους hooligans ο φονταμενταλισμός αυτός (που εκφράζεται μέσα από την υπεράσπιση της ποδοσφαιρικής ομάδας της γειτονιάς, της περιοχής, της πόλης και κ.ο.κ.) είναι περισσότερο αυθόρμητος και λιγότερο συνεκτικός.

Στο άρθρο αυτό επιχειρήσαμε να προσεγγίσουμε ορισμένες μοντέρνες μορφές νεανικής περιθωριοποίησης. Πρόκειται κυρίως για τις υποπολιτισμικές ομάδες αντίστασης (όπως punks, rock'n'rollers, hooligans, skinheads) μέσα στις πολύμορφες παραλλαγές (και διασταυρώσεις) που παρουσιάζουν. Δεν απασχολούμαστε με «κλασικές» και «τυπικές» παρεκκλίνουσες ομάδες (όπως τοξικομανείς, αλκοολικοί και εγκληματοποιημένο περιθώριο).

Η λογική της προσέγγισής μας είναι δυναμική. Θεωρούμε τις υποπολιτισμικές αυτές ομάδες ως αποτέλεσμα των κοινωνικών συγκρούσεων των σύγχρονων κοινωνιών και φορείς αντίστασης και καινοτομίας. Για το λόγο αυτόν προσπαθούμε να συνδέσουμε τη διαμόρφωση και λειτουργία τους με τα προβλήματα των μοντέρνων κοινωνιών.

Η μεθοδολογία μας είναι αναλυτική. Επεξεργαστήκαμε αναλυτικά τις κοινές διαστάσεις (χαρακτηριστικά) που συνθέτουν τα μοντέρνα περιθωριακά φαινόμενα και διαμορφώσαμε ένα είδος (χαλαρής) τυπολογίας.

Επιθυμούμε να ευχαριστήσουμε θερμά τους: Ιάκωβο Φαρσεδάκη, Αναπληρωτή Καθηγητή στο τμήμα Κοινωνιολογίας της Π.Α.Σ.Π.Ε., Ράνια Αστρινάκη, Κοινωνιοανθρωπολόγο, Λυδία Κοντογεωργοπούλου, Κοινωνιολόγο και Κωνσταντίνο Λέτσιο, Ψυχολόγο, για την πολύτιμη συμβολή τους στη μελέτη αυτή.

όπου οι τροποποιημένες και νεογέννητες παραδόσεις στεγάζουν, λειτουργούν ως πόλος έλξης των αντιθέσεων και των πρωτοβουλιών ρήξης. Έτσι, η παραδοσιακότητα της αντίστασης *λειτουργεί ως όργανο άρνησης και αντίθεσης*.

Η *ψευδοπαραδοσιακότητα* ανατρέπει σε μια παράδοση (τεχνητά) κατασκευασμένη, προκειμένου να δώσει νόημα σε μια πραγματικότητα αναστατωμένη. Προσπαθεί δε να την ανασυγκροτήσει εισάγοντας κοινές συλλογικές και ενθαρρυντικές διαστάσεις. Η *ψευδοπαραδοσιακότητα* επικρατεί σε ορισμένες αποχρώσεις οικολόγων, στους χορτοφάγους και σε διάφορες σέκτες.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Andorka, R. - Buda, B. - Cheh-Srombathy, L., (Szerk), 1974, *A deviáns viselkedés szociológiája*. Gondolat Kiadó, Budapest («Η Κοινωνιολογία της παρεκκλινουσας συμπεριφοράς», εκδ. Gondolat, Βουδαπέστη).
- Astrinakis, A., 1982, *A «Nem-Integralt» Szocialis Identitás Görögországban: egy «Post-Modern Identitás Model»? (Szakdolgozat)*, E.L.T.E., Szociológiai Tanszék, Budapest («Η "Μη Ενσωματωμένη" Κοινωνική Ταυτότητα στην Ελλάδα: Είναι "Μετα-μοντέρνο Μοντέλο Ταυτότητας";» [ανέκδ. Διπλωματική Εργασία], Πανεπιστήμιο Έτρεβος Λόραντ, Έδρα Κοινωνιολογίας, Βουδαπέστη).
- , 1985, *Le Punk: L'Approche sociologique. Exploration des phénomènes de marginalité et de déviance des sociétés post-industrielles* (Mémoire de D.E.A., inéd.), E.H.E.S.S., C.N.R.S.-C.A.D.I.S., Paris.
- Balandier, G., 1985, *Le Détour. Pouvoir et Modernité*, Fayard, Paris.
- Berger, P.-Berger, B.-Kellner, H., 1973, *The Homeless Mind. Modernization and Consciousness*, Penguin Books, England.
- Boudon, R., 1984, *La place du désordre. Critique des théories du changement social*, P.U.F., Paris.
- Cohen, A.C., 1958, *Delinquent Boys. The Culture of the Gang*, Glencoe III, The Free Press, N.Y.
- Corrigan, P., 1976, *Doing Nothing*, in S. Hall et al. (eds), *Resistance Through Rituals*, Hutchinson, London.
- Csepeli, G., 1979, *A szociálpszichológia vázlata*, N.P.I., Budapest («Το διάγραμμα της Κοινωνικής Ψυχολογίας», εκδ. N.P.I., Βουδαπέστη).
- , 1986, *A hétköznapi élet anatómiája*, Kossuth, Budapest («Η ανατομία της καθημερινής ζωής», εκδ. Kossuth, Βουδαπέστη).
- Dunning, E., Murphy, P. and Williams, S., 1986, «Spectator Violence at Football Matches: Towards a Sociological Explanation», in *The British Journal of Sociology*, vol. XXXVII, n° 2.
- Goffman, E., 1961, «Role Distance», in *Encounters*, Bobbs-Merrill, Indianapolis, U.S.A.
- Habermas, J., 1981, *Theorie des Kommunikativen Handelns* 1-2, Suhrkamp, Frankfurt am Mein.
- Hall, S., Clarke, J., Jefferson, T. and Roberts, B. (eds), 1976, *Resistance Through Rituals*, Hutchinson, London.
- Hebdige, D., 1985, *Υπο-κουλτούρα: το νόημα του στιλ*, β' έκδοση, Γνώση, Αθήνα.
- Lemert, E.M., 1964, «Human Deviance, Social Problems and Social Control» in Marshall Clinard (ed.), *Anomie and Deviance*, The Free Press, N.Y.
- Λέτσιος, Κ.-Αστρινάκης Α., 1986, «Κριτική σε μια κοινωνιοψυχολογική προσέγγιση της συμπεριφοράς των ενεργών μειονοτήτων (S. Moscovici, G. Mugny και S. Papastamou). Η "τραγωδία" μιας ανταπάτης», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 61, 1986.
- Lewin, K., 1975, *Csoportdinamika, Közgardasági és Jogi Kiadó, Budapest* («Ομαδική Δυναμική», εκδ. Közgardasági és Jogi Kiadó, Βουδαπέστη).
- Marx, J., 1980, «The Ideological Construction of Post- Modern Identity Models in Contemporary Cultural Movements», in Robertson, R.-Holzner, B. (eds), *Identity and Authority. Exploration in the Theory of Society*, Blackwell, Oxford.
- Mauger, G.-Fosse-Poliak, C., 1986, «A csövesek» *Szociológiai Figyelő*, II/86/1, E.L.T.E. Szociológiai Intéret és Továbbképző Központ (Les Loubards. Αρχική δημοσίευση in *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 50, pp. 49-67).
- Merton, R., 1968, «Social Structure and Anomie», in *Social Theory and Social Structure*, The Free Press, N.Y.

- . 1968a. «Continuities in the Theory of Social Structure and Anomie», in *Social Theory...*
- . 1968b. «Contributions to the Theory of the Reference Group Behaviour», in *Social Theory...*
- . 1968c. «Continuities in the Theory of Reference Groups and Social Structures», in *Social Theory...*
- Miller, W. 1958. «Lower-class Culture as Generating Milieu of Gang Delinquency», in *Journal of Social Issues*, 14, 3.
- Moscovici, S., 1979, *Psychologie des minorités actives*, P.U.F., Paris.
- Obalk, H., Soral, A. et Pasche, A., 1984, *Les mouvements de mode*, Robert Laffont, Paris.
- Παπαστάμου, Σ. - Mugny, G., 1983, *Μειονότητες και εξουσία. (Μια κοινωνιοψυχολογική και πειραματική προσέγγιση της κοινωνικής επιρροής και συμπεριφοράς των μειονοτήτων)*, εκδ. Αλέτρι, Αθήνα.
- Pataki, F. (Szerk), 1969, *Csoportlélektan*, Gondolat, Budapest, (Pataki, F. [διευθ.]: «Ψυχολογία της ομάδας», εκδ. Gondolat, Βουδαπέστη).
- Pataki, F., 1982, «Τα συμβολικά συστήματα καθορισμού της κοινωνικής συμπεριφοράς», Πανεπιστήμιο Έθνος Δόραν Βουδαπέστης (Έδρα Κοινωνιολογίας) και Ψυχολογικό Ινστιτούτο Ακαδ. Επιστημών Ουγγαρίας, Ειδικό Πανεπιστημιακό σεμινάριο υπό τη διεύθυνση του καθ. Φέρενς Πάτακι, Ιανουάριος-Ιούνιος 1982.
- Poggioli, R., 1968, *The Theory of the Avant-Garde*, Cambridge, The Belknap Press of Harvard University.
- Sutherland, E., 1955, *The Theory of the Differential Association. Principles of Criminology*, 5th edition, Lippincott, Philadelphia.
- Sutherland, E. - Cressey, D., 1960, *Criminology*, J.B. Lippincott Company, Philadelphia.
- Suttles, G., 1968, *The Social Order of the Slum: Ethnicity and Territory in the Inner City*, University of Chicago Press, Chicago.
- Touraine, A., 1984, *Le retour de l'acteur*, Fayard, Paris.
- . 1984a, «Les fondements culturels de la société post-industrielle», Enseignement théorique sous la direction d'Alain Touraine, 1984-85, E.H.E.S.S., C.A.D.I.S., Paris.
- Whyte, W.F., 1955, *Street Corner Society*, Chicago University Press, Chicago.
- . 1986, Martin Bulmer's, «The Chicago School of Sociology: Institutionalization, Diversity and the Rise of the Social Research», University of Chicago Press, Chicago, reviewed by W.F. Whyte, in *Social Science and Modern Society (transaction)*, vol. 23, n° 6, sept/oct. 1986.